

На Україні 1919

Переговори й війна з російською Добровольчою армією

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Мої спомини за рік 1919. (стисліше за другу його половину, бо першу я був в українській галицькій армії й свої спомини виклав у праці «Українсько-Польська війна») пов'язані із двома фактами, а саме: переговорами з російською добровольчою армією (скорочено: добр-армія), а потім — війною з нею.

В обох цих подіях мені довелося взяти чільну участь (як голові делегації й як командирові Запорізької групи).

Спомини ці вперше були видруковані в альманасі «Дніпро» (вийшов накладом Т-ва емігрантів з Великої України у Львові). Пізніше на цю саму тему з'явилося ще кілька праць, і це дає мені можливість відповідно доповнити й освітлити свої спомини.

Надаю цій сторінці з нашого минулого певну вагу, а тому за допомогою Видавничого комітету, членам якого та чільним нашим національним організаціям тут широко дякую, видаю ці спомини за р. 1919. вдруге вже окремою книжкою.

АВТОР.

ЧАСТИНА I.

Переговори з російською добровольчою армією.

I.

В липні р. 1919. в Кам'янці-Подільському.

Концентрування національно-свідомого українства.

З весни р. 1919. Балтійсько-чорноморсько-поволзька рівнина знову стає тереном значних військових подій.

Домінуюча роль повстанців при малих чисельно арміях. На Київ чи Одесу?

В другій половині р. 1919. Кам'янець на Поділлі за час нашої визвольної боротьби відіграв видатну роль. Тут, як за розливу річки, на малім просторі зібралось все, що врятувалось від довготривалої, запеклої попередньої боротьби, яка точилась по обох боках каламутної річки Збруча (колишнього кордону).

При урядах Східної й Західної України були в Кам'янці Начальні Команди Української Дієвої армії (Наддніпрянської) як і Української Галицької армії.

Дієва армія (Наддніпрянська) була на той час вже, мовляв, у стані реконвалесценції; а справді було з чого занедужати; досить хоч би згадати, що за короткий порівнююче час вона три рази реконструувалася (в добу Центральної Ради, Гетьманської держави й Директорії).

Але в літі року 1919. різні демократичні пересадки в армії Директорії вже були життям відкинута. В Кам'янці Подільським голос кадрових старшин звучав уже голосніше.

А прибуття чисельної та дисциплінованої, а головне законами регулярності пов'язаної У.Г. армії добре прислужилося поступові реконвалесценції в Дієвій армії.

Численні корпуси були переформовані в дивізії, а останні в маневрові боєві групи. Вони вже позбавилися всього випадкового й нездорового, що впливало понижуюче на боєві, безсумнівно великої якості, частини.

Дієва армія заховала свої добрі прикмети, з яких треба відзначити одчайдушність і здібність до самих ризикованих маневрів. УГА в той час наявно показує, що й в умовах революційного патосу можна додержати той мінімум регулярності, який творить національній справі, як на внутрішньому фронті, так і на зовнішньому, велику послугу. В цьому її велика заслуга у витворенню Соборної Національної армії.

Пізніше підійшли до Камінця й так звані Селянські дивізії, які трималися виключно на вірності своїм отаманам, але й вони підпали гіпнозі творення одного спільного воєнного національного організму.

Спокійне, багате на історичні наші пам'ятки (аджеж тут і руїни старої фортеці) місто Камянець, хоч то був уже третій рік революції, не загубило свого культурного вигляду; було воно невелике, а тому всі наші установи наповнили його щерть.

А на вулицях міста, крім вояків та партизанів у мальовничих убраннях, можна було бачити й чужинців, які через це віконце хотіли поглянути на те, що саме робилося там... на цьому загадковому півдні сходу, за оволодіння якого йшла така завзята боротьба.

Ці чужинці в більшості були з табору тодішньої переможниці Антанти.

Близько, коло самого міста був і залізничий двірець (з мотивів стратегічних важливий вузол у Часи світової війни), на якому в потягах були зосереджені рештки державного скарбу. Один із потягів належав Головному Отаманові С. Петлюрі.

Що до диктатора ЗУНР д-ра Петрушевича, то він із своїм найближчим оточенням жив у самому місті.

Ці два пункти — два живчики найчастіше відвідувалися і навколо них точилася боротьба, бо ходило про те, щоб у короткий час відхилити всі недоговоренності та витворити для дальшої акції більше об'єднання й авторитетніший провід.

Не було це діло легке, бо надто ще болючі були рани — причин для нарікань було більше, ніж треба (а даремне думати, що тоді не було ще «пятої колони»).

Але все ж порівнююче скоро було усталено зверхнє командування: становище начальника штабу при Головному Отаманові заняв ген. УДА Юнаків, а посаду першого генерала кватирмайстра — генерал УГА В. Курманович.

Команди армії залишилися ті самі. Необхідно підкреслити, що це вперше стало так, що Велика та Західня землі єдиної й соборної України стали одна проти одної, як два світи, що століттями політично були поділені;

зрештою en masse так тісно, тісно зійшлися й силою обставин були змушені подивитися один одному впрост до очей, і це було на добро!

Спільна недоля робила своє діло: ферментувала дві галузі одного численного народу (а кожна з них мала свій талан, свої шляхи до правди) в одну спільноту... бо справді ситуація була критична й вимагала наглої самодисципліни (до речі доля нам уділила трошки часу, бо червона і Добровольча армії провадили тоді завзяту боротьбу в просторі між Волгою і Дніпром).

Здорові національні паростки ще раз перемогли (хай це було на час); знайшлася спільна політична думка: за націю й волю, за свою національну армію.

Тимчасом і на просторах Правобережжя особливо Степової України, Херсонщини й Катеринославщини йшов свій процес. Скажемо тепер і за нього.

В міру того, як армія Директорії, котра 4. І. р. 1919 залишила Київ, частинно від натиску на неї большевиків, частинно від хиб, які вона сама носила в собі й постійно відступала, в запіллі совітської армії згромаджувалася нова сила, чорноземна, степова — повстанці.

Наша дійсно трудова частина селянства та громадянства, до часу неспоєна вищим проводом, організовано виявляла свою активність, ведучи покищо свою акцію у згоді з тими, що були в офензиві супроти совіт. військ, себто з Добровольчою армією.

Використовуючи цю нагоду, ген. Денікін з невеликого Ростовсько-Великокнязького пляцдарму вражаюче скоро розвинув свою операцію і з кінцем червня його полки осягають лінію: Царицин, Балашов—Білгород—Катеринослав, а далі по Дніпру вниз включно аж до Херсону.

Одначе перехід 5. VII. (н. ст.) Гал. Української армії на терен Великої України та звязане з цим провізоричне замирення*(*Дивись Літопис Укр. Рев. О. Доценка) на польсько-українському фронті — відкривають і для уряду У.Н.Р. нові перспективи. На цю подію не забарилися відгукнутися й повстанці організації, які тепер ми вже спостерігаємо, частинно і в запіллі «білих».

Роля цих нерегулярних організацій стає помітною. Вони стають досить значною підпорою для тих, з ким злучили свою акцію, й таким же тягарем для тих, проти кого її спрямували.

Штаб Добрармії відчув це й, очевидячки, не мав щастя пригорнути їх до себе, за виїмком русофільського партизана Струка, про якого ген. Драгоміров доносив ген. Денікіну, що за ним «давно верьовка плачет».**(**Оч. Руської Смути, т. V, ст. 134.) Партизани були проти Добрармії. Цінною є така замітка Денікіна: «Действія повстанческих отрядов вносили подчас весьма серьезния осложнения в стратегию всех борющихся сторон, ослабляя попеременно то одну, то другую, внося хаос в тылу и отвлекая войска с фронта».***(***Тамже.)

Втручанням у гру повстанців ще справа не обмежувалася, бо в степу зявилися отамани-розбишаки; заложення чисто анархічного, вони влучно підхоплюють існування попиту на зорганізоване хуліганство, одчайдушність, ушкуйництво та нахил навіть певних ширших верств, почасти знівечених довгим перебуванням на війні, до кочовничого, наповненого щоденною небезпекою життя.

Тимчасом розпорошена по різних повстанчих загонах ця «вольниця» лише чекала на вождя, і степ — наш український степ (Гуляй-Поле) — дає їм його в особі хитрого отамана Махна.

Спорадично, як гриби після дощу, виростали махнівці; росли, множилися, переходили з краю в край, як перекотиполе, що його сьогодні бачимо тут, а завтра зовсім на іншому місці.

Не забарився й сам Махно стати «батьком над батьками», зорієнтувався й повів у степу політику за свій страх і совість.

Історія знає випадки, коли й уславлені королі Франції входили, в часі змішань, у спілку з розбишаками; знав це, чи не знав Махно, але не забарився із

пропозицією своїх послуг то до одних, то до других супротивників і треба сказати правду, його послам було що запропонувати, бо його «вольниця», як сила боєва, була на височині тогочасних вимог.>(*Там же.)

*

Так виглядало в грубих зарисах стратегічно-політичне становище з початком червня 1919. р., під час якого зєднаним тепер фактично арміям Соборної України малося знайти лінію поведінки, що здобувала би для нашого національного діла нові позиції, як поміж ворогами, з якими до зіткнення ми мусили зараз же прийти, так і на арені світових подій.

Знаємо, що із сторінок нашої мемуаристики все не сходить питання — чи правдиво був зорганізований наступ, бо проте, що стояти на місці ми не могли, двох думок не було. В літі 1919. «напряма на Одесу був доцільніший», кажуть противники нашої літньої офензиви на Київ.

Я свого часу також був запитаний з цього приводу й висловився за напряма в Одеський район, виходячи з того заложення, що угода з Денікіном була злудою;

лише становище, що ставило б його діло на межі банкруцтва, могло б його зробити чутливішим щодо українських змагань, а через нього й його довірителів, тобто Антанту. В цей бік наша стратегія, на мою думку, й мала звернути увагу.

Тим більше, що і в південно-східньому напрямку ми могли б знайти військового майна стільки, що вистачило б надовго.

Як би там не було, київська комбінація опанувала (10. VIII.)

Спільна офензива всіх тогочасних боєвих ресурсів України мала продемонструвати перед світовою опінією політичну зрілість нації й, дійсно, майбутній історик повинен віддати пошану збірному військовому організмові, де зібралася національна військова еліта. В цьому війську поруч із селянином з Київщини, Полтавщини й Херсонщини можна було побачити людей зі Стрийщини, Сокільщини чи з над Сяну та Буковини. Кожний приніс із радістю в національний чин свою частку талану, боєвого завзяття та витривалости.

Але, на великий жаль, у цьому спільному національному здвигові не взяла участі група наших же людей, але з певним і відмінним політичним світоглядом, яка називала себе й надалі — малоросами. А скільки з них за часів Центральної Ради, а головню Гетьманської Держави голосилося під той самий жовтоблакитний прапор та за днів спокою на Україні знайшли й собі притулок. Що панове з того часу не скористалися й не спримоглися просадити в маси своєї правди — за це можуть лише самих себе обвинувачувати; гнів й помста не були оправнені. Доля все-ж захотіла увести їх в українське оточення:

ходом подій певні групи малоросів опинилися на Кубані, серед українського населення, яке дало той саме пляцдарм, в якому отаборилося, а пізніше вийшло на нову боротьбу ядро Добровольчої армії.

Це все сталося тоді, коли гасло «Україна для українців» перекотилося з одного краю широких просторів України аж на другий та було тою невидимою ланкою, що людей ріжного політичного світогляду намагалася зєднати в один національний організм.

II.

Як бути з денікінцями? Делегація, директиви й перешкоди.

Уряд У.Н.Р. бере на себе ініціативу навязання взаємин із командуванням Добр. армії. Військова делегація від обох українських армій. Моя подорож як голови делегації з інформативною метою до чільних військовиків.

Як бути з Денікіном? Ось те питання, яке з моменту, коли наші куріні рушили в загальний бій з червоною армією, стає з кожним днем пекучішим.

Досить взяти, скажемо, схемку ч. 21 з част. II. праці ген. Капустянського, (*«Матеріяли до Воєнної історії.») а на ст.105, т.5. з праці ген. Денікіна, аби зрозуміти всю актуальність поставленого питання.

Численні матеріяли, які маємо до нашої розпорядимости, свідчать, що не можемо покласти вину на урядові кола, ніби, мовляв, справа була занедбана. Скорше можемо говорити про дотепність нашої дипломатичної розвідки, про згоду чи незгоду, однодумність та радикальне рішення зверхніх наших органів, від яких залежало дати відповідні директиви, які армії дозволили б зайняти ясну моральну позицію супроти нових реставраторів «єдиної й неділимої».

Отже нас може цікавити передовсім те, чи було поставлене рубом таке питання: можлива, зрештою, якась співпраця з провідниками організму, який угруповався й оформився біля гасла «Єдина й неподільна Росія»? Студіюючи матеріяли, ми на поставлене питання знаходимо дві відповіді — одні наші чільні люди вважали, що можлива угода лише чисто військова за посередництвом французької дипломатії, а другі, що треба добиватися політичної угоди з Денікіном за всяку ціну, бо поза цим ніщо не посуне нашу справу наперед.

Прихильники цих формул були в обох таборах — наддніпрянському й наддністрянському. В останньому була популярніша перша, що вкінці набула й прав юридичних.

Одначе необхідно ще перевірити, чи той контакт, що існував між урядовими українськими колами та політичним проводом Добр-армії був дійсно солідний? Після відомого епізоду, в початках р. 1919. в Одесі, з французьким консулом Ено — такий сумнів не є зайвий.

В таких обставинах загадкового Сфінкса, приблизно за тиждень до вступу наших військ у Київ, я був нагло викликаний до Голови Ради Міністрів І. Мазепи в Кам'янець, де мені запропонували стати на чолі військової делегації для відповідних переговорів з делегацією Добрармії щодо військового порозуміння. Тут же мені були вказані члени помічники: урядовець *V кл.* Марко Трепет, як заступник від міністерства закордонних справ, четар А. П. — від Державної Інспектури, делегат від Галицької армії ще не був іменований. Пізніше був приділений сотник Мечник. Всі члени делегації були молоді, але в майбутнім довели, що були варті (зокрема М. Трепет) тих високих на них покладених обов'язків. Директиви делегація мала одержати особливо від Головного Отамана.

Одержавши усі додаткові інструкції, склавши ще візиту п. Диктаторові ЗУНР, Державному Секретареві С. Голубовичеві, та іншим політичним діячам — виїжджу з делегацією на ст. Хвастів, яка була визначена для нас як резервова до одержання наказу про виїзд на місце переговорів, — та використовую цей переїзд, щоб побачитися з нашими вищими командами, з метою інформаційною.

Жмеринка. — Штаб Дієвої Армії. Тут так само не було однієї позиції; — до того-ж мені сказано, що фахівці неукраїнського походження заявили своє лояльне становище супроти нового, можливого покищо, ворога й тим ускладнили штабову службу й без того малозабезпечену відповідними робітниками; замість начальника штабу прийняв мене перший кватирмайстер штабу, полковник ген. штабу Капустянський.

Уважливо, навколо великої стратегічної стінної мапи, ми з ним простудіювали ситуацію, на перше око, після умовних знаків, мало потішаючи: через південно-східну Одещину, північну Київщину й далі через Курщину та Вороніжчину аж до Поволжя, широко розкинулися шість армій добровольців; по обрахункам штабу загальна кількість чверть мільйону люда (з них перед нашим фронтом була четвертина). Перше приголомшуюче вражіння зменшилося, коли на моє прохання змалювати мені характер операцій Добрармії за останній час — я одержав відповідь: добровольці пробували наступати то тут, то там, але ніде значного успіху на мали.

Отамана В. Тютюнника, (*Отам. В. Тютюнника (підполковника) не треба змішувати з отам. Юрком Тютюнником-партизаном.) на той час командарма УНР., який підійшов на кінець наших розмов, я бачив лише хвилино й міг обмінятися з ним тільки кількома незначними словами.

Вінниця. — Начальна Команда Галицька. Спинаюся довший час у ген. Тарнавського. Обідня пора. Зустрічають мене біля столу скромненько, але порядно уряджому — подробиця на ті часи не зайва; щільно оточені булавною старшиною, ми говорили цілком свobodно, без жадних але, бо багато спільного було пережито. Відчувши завелику переоцінку денікінських сил та перебільшену популярність його діла, я спробував довести старшинам протилежне, а саме, що за зовнішністю Добр-армії ховаються великі хиби морального й політичного значення, що саме ідеологічне заложення їх творить основу неминучого розкладу. Говорили ми чимало й про наші внутрішні дефекти, болі, незгоди, суперечки; згадували Галицьку кампанію, порівнювали. Вкінці з жалем лишаю місце постою.

Хвастів (околиця) — місце постою Ком. Київської групи ген. Кравса.

Не вважаючи на свої перші тактичні успіхи, був ген. Кравс песимістом, а спірався в своїх доведеннях головню на цифри, на безрадне становище інтендантури, дезорганізацію запілля, ролю Антанти в подіях на Сході, тощо. Мені було дуже шкода цього коменданта, який здається й родився на те, щоб ніколи не покидати свого чільного становища; його доведення були мильні лише щодо того, що поза Галицькою армією був нібито вічно безнадійний хаос.

Щодо зразкового стану Добрармії, то перечитуючи

спомини генер. Кравса, бачу, що ближчий стик з останньою привів його до протилежних думок. Так на ст. 68. «Споминів», описуючи розклад групи генер. Бредова, но-тує: «Денікінці, попри яких революція перейшла так, як би безслідно, нічого з неї не скористали, ані нічого не навчилися...».

III.

Новий бій коло Київа.

Моменти з походу.

Київ (30.—31. VIII.) в українських руках; вражаючі оперативні контрасти.

Генерал Кравс — делегат волею обставин.

Гармати почали самі стріляти.

За цей турботний час фронт оперативно жив — наступав проти сов. армії (10.—20. VIII.); пізніше він був поставлений перед необхідністю й собі вирішувати питання миру чи війни з Добр-армією.

З різних споминів знаємо, що нашою ударною групою, яка мала розбити XII. совітську армію, а потім обсадити Київ зо всіма переправами цього району була збірна група ген. Кравса в складі I. і III. корпусів УГА та Запорізького корпусу (полк. Сальський).

Ген. Кравс у своїх споминах увесь час підкреслює, як його турбувало питання відношення до Добр-армії, бо щодня можна було чекати того, що обидві армії зустрінуться.

I дійсно 24. VIII., коли армійська група була вже в 40 кілом. від м. Києва (із південного заходу й півдня), праве крило її — восьма Запорізька дивізія — дійсно прийшла у Білій Церкві до бойового стику з 2. козачою Терською бригадою групи ген. Бредова; а тому що вже був даний наказ: «за всяку ціну обминати ворожих виступів» (ст. 23.),>(*Ген. А. Кравс "За Українську справу".) команда восьмої дивізії хотіла визначити з полк. Белогорцевим ком. Терської бригади демаркаційну лінію, але з його сторони не зустріла прихильности.

Після порозуміння штабів обох армій, були вислані командою групи 24. VIII. парламентарі (старшини УГА), з якими полковник Белогорцев вже згодився пертракувати.

Тої ж ночі було усталено демаркаційну лінію: Устинівка—Баряхати—Обухів (всі місцевості денікінські). На 26. VIII., коли група, яка при рішенню свого завдання, вибрала методу наглого нападу на сов. арм. одержує від штабу армії УНР з Кам'янця Подільського телеграму: «під ніякою умовою не йти вперед, поки не прибуде I. корпус УГА»; рівночасно одержано було групою телеграму від Начальної команди УГА, яка

повідомляла про приїзд місії під проводом генерала Омеляновича Павленка для переговорів з денікінцями (ст. 27., ген. Кравс «Спомини»).

Отже, пише ген. Кравс, з плянованого нами наглого удару нічого не вийшло. Добр-армія, що вже 24. VIII. була на лінії: Полтава—Ромодан, одержала значну перевагу. Не прогавила цього часу й сов. армія. Вони скріпили свої сили ще на 20.000 вояків і самі під проводом т. ком. Солодуба перейшли 29. VIII. в контрнаступ проти групи ген. Кравса.

По прибутті I. корп. УГА — 29. VIII. армійська група ген. Кравса (40.000 рушниць, 2.000 шабель, 35 легких і 6 тяжких батарей) продовжувала наступ (диспозиція на ст. 27—28).>(*Ген. А. Кравс «За Українську справу».) Оборонець Києва був розбитий і переслідуваний; а 31. VIII. наші війська по диспозиції мали обсадити саме місто та всі переправи через Дніпро...

Тут, оповідаючи за наглий уступ наших військ, ген. Кравс узнає, що VII. запорізька дивізія та II. бригада УГА спізнилася виконати наказ групи й обсадити всі причілки на Дніпрі (лівий беріг). Цю хибу зручно використав ген. Штакельберг, якій командував передовими частинами ген. Бредова; отже Дніпро добровольці форсували без бою. Оцінюючи цю хибу, ген. Кравс все настоює, що вона цілком криється з основною хибою, себто спізненням наступу групи на чотирі дні.

Здивування й кількагодинне замішання (несподіваний вогонь по наших частинах, які мали наказ: «за всяку ціну уникати...» і т.д.) коштували українській стороні, як під оглядом стратегічним, так і престижним, дуже дорого. Осуджуючи наші бойові частини за виявлену малу витривалість, не можемо замовчати ролю наказу: «за всяку ціну уникати...».

В «Українському Скитальці» ч. 10. сотник К.К., приданий до Ген. Штабу, пише так: «Ситуація була грізна тим, що в заплілі українських бригад та дивізій, що воювали під Києвом, міг з'явитись якийсь "третій", на якого Штаб Головного Отамана зоборонив стріляти.» Отже цього «третього» мали ми вважати «не-ворогом», дарма що носив на своїх прапорах клич: «єдина не неделимая Росія». Далі автор слушно записав ту інтригу, яку добровольче командування провадило в рядах галицької армії, щоб посягти між нею й Дієвою Армією (Наддніпрянською) розбрат. Цю зручно ведену інтригу будувалося за старим московським звичаєм на використуванні в боротьбі з Україною «черкаскої шатости». В цьому випадкові росіяне завжди підкреслювали регулярність УГА в порівнанні з «бандитсько-повстанчим» характером частин Української Армії (Наддніпрянської). — (Що це було не щиро, а звичайним пропагандним засобом — це ми можемо бачити хоч би з обсягу перших розділів праці В. Шульгина «Год 1920».)

Отже під напором українських груп з південного заходу (група ген. Кравса) та відділів Добрармії з південного сходу (група ген. Бредова) 30. VIII. вранці очистила сов. армія передмістя Києва, а пізніше дуже скорим темпом під атакою українських військ і саме місто, лишаячи противникам велику матеріяльну здобич.*(*Л. Укр. Рев., т. II, кн. 4, ст. 16.) До нашої делегації, що в повнім поготовлі находилася увесь той час на ст. Хвастів, всі ці новини доходили швидко. Мимоволі ми були свідками того морального піднесення, з яким відбувався в дуже гарячі дні наш похід на Київ, були свідками, як усе, що могло рухатися, потяглося в одному напрямку, щоб бодай здалека подивитися на «золотоверхий». Тяжко було й нам, делегатам триматися здалека від усе захоплюючої сили цього руху та нас спиняв обовязок: ми мусіли дождити повідомлення від Головної Команди, де й коли настане зустріч делегатів обох сторін.

Вранці 31. VIII. ми по черзі «висимо на телефоні», перехоплюючи донесення з фронту, якими тішилися й ми, бо наше завдання починало набувати інших барв, але... як часто це буває й як дорого дав би іноді чоловік, аби його не було... 31. VIII., коли наші війська мали святочним походом перейти Київ, сталося те, що довго потім стискало серце кожного патріота... Що сталося, про це не люблять звичайно оповідати, проте мусимо признати, що за протоколярним виразом: «Наша армія дуже своєчасно відступила з-під Києва на лінії Василькова» ховаються дуже прикрі спомини.

Літопис Української Революції (під ред. О. Доценка), мало систематизований, але багатий на матеріяли, часто одержані з перших рук — дає нам і для даного випадку чимало цінних донесень, оповідань чільних свідків, і ми відсилаємо туди всіх, хто хотів би дослідити цю подію й, коли досліджувач вміє читати поміж рядками, тоді він буде мати й ясну картину, чому оперативний успіх обернувся в «наш неуспіх».

Мусимо зазначити те, що події 30.—31. VIII. можуть також служити прикладом того, що найделікатніший момент в операції є той, коли вперше визначилися ознаки успіху.

Перші, цілком вже певні відомості обеззброєних, я особисто одержав 1. IX. зовсім рано від полк. Микитки, тоді командира 1-го Галицького Корпусу.*(*Відомо, що обидва Штаби Корпусів I і III. Гал. Армії були спочатку захоплені Денікінцями й випущені пізніше.) Вони були негарні.

Вимальовувалася дуже неприємна перспектива й для нашої делегації. Між іншим він передав мені, що на заяву ген. Кравса: на ст. Хвастів чекає делегація, уповноважена вирішити всі справи військово-технічного порядку — в штабі ген. Бредова йому було заявлено, що хай ген. Омелянович-Павленко і не приїздить, бо буде заарештований.

Я особисто цій погрозі значіння не надавав, бо знав особисто нач. штабу Бредова, полк. Еверта (молодшого товариша по полку в гвардії) й був певний, що він своїми впливами це унеможливить. Гірше було з виконанням нашого завдання, бо очевидячки ми не були у Бредова бажаними гістьми. Ген. Кравс опинився в ролі делегата на сполох, аби вирівняти найгостріші моменти, як от визволення Мазепинців, де-яких стрілецьких курінів та підготовлення бази для комісії отам. Бубели, яка не забарилася розпочати свою чинність.

В той самий час комісія отам. Бубели одержала уповноваження ідентичні з нашими, але лише за підписом Нач. Команди Гал. Армії. (**Літопис Укр. Рев., т. II., кн. 4, ст. 162.) Але результат її заходів був негативний, бо бредовцям ходило лише про визнання нами гасла Добр. армії «Єдина неділима Росія». Тимчасом війська наші відходили на свої попередні позиції змарнілі, обдерті, запорошені, засмучені, наш вагон відвідують поодинокі старшини, які питають за свої частини. Як можемо, інформуємо, а на питання: Чому так сталося? — відповідаємо: «Стерпимо, Бог дасть буде краще», а наш вагон, підлягаючи загальному наказові, посунули назад до ст. Попелюхи.

Всі ці події не могли не відбитися на моралі обох сторін й, як то було не раз в історії, «гармати почали самі стріляти», а сталося це так.

Треба зазначити, що в той час, коли йшли бої за Київ, денікінці розпочали свій т.ч. нерішучий наступ і в напрямкові Одеса—Бірзула (Вапнярка) — саме тут стався факт якій й прискорив розвій подій.

Далі дозволяю собі навести уступ із споминів полковника Аркаса, (*Полковн. Аркас (+) син славного адмірала-історика -- кадровий старшина.) тоді командира Переяславського кінного полку, що йому першому довелося зіткнутися з добровольцями на одеському напрямку. Це матеріал для нас цінний ще тим, що кидає світло на подію, про яку багато говорилось і говориться, але без особливих підстав щодо вірогідності подаваних відомостей. А саме, скріпилася опінія, що полковник Аркас своїм «зрадницьким» поступованням супроти денікінців властиво й спричинився до того, що в таборі Денікіна взяли гору елементи, які були за війну з нами.

«В 1919. р. в серпні місяці Волинська дивізія, в склад якої входив 2-й кінний Переяславський полк, яким я командував, не закінчивши свого формування й поповнення, була перекинута з району Проскурів—Камянець-Подільський, де переводилась її реорганізація, в район ст. Бірзула Одесько-Вапнярського напрямку, як заслона проти Добрармії, яка нібито готовилася висадити десант у районі Одеси. Доручений мені полк у той час нараховував 70 шабель на конях, 55 піших людей напівозброєних; малося в полку два скоростріли Максима (один із них напівзіпсований) й один скоростріл Люїса. Ці люди поділені були на кадри двох сотень: кадр першої сотні (поруч. Чорноморець) — 3 старшин, 10 підстаршин і 45 козаків, і друга сотня, яка щойно почала формуватися (командира сотні прізвища не памятаю: був із підстаршин б. рос. армії) — 5 старшин і 15 підстаршин (із них 10 на конях), 5 козаків, а решта піші. В Бірзулі я одержав поповнення — 211 людей, що прийшли від Махна, але жадної зброї, коней і сідел не дістав. На мої запити штаб дивізії (полковник Мішківський) відповідав, що мушу все сам дістати на фронті.

Доручений мені полк був висунутий до ст. Перехрестівка. Завдання полку: не ввязуючись у бої з добровольцями, стежити за їх пересуненням, а якби вони хотіли просунутися далі, не пустити їх, хоч би навіть довелося їм битися. (Коректив на події у Києві М. О. П.)

Про добровольців ще не було жадної чутки, тільки щось через 3—4 дні по приході полку до Перехрестівки, дійшли чутки через населення, що добровольці висадилися в Одесі та йдуть на ст. Роздільну. І справді, на другий день, коли я запитав Роздільну прямим дротом, мені відповів російський комендант станції й запевняв мене, що далі Добрармія не йде, про що я й доніс у штаб дивізії.

Але на другий день від населення я довідався, що кінний полк Добрармії з 2 гарматами й 8 кулеметами рушив зі ст. Роздільної попри залізницю в напрямку ст. Бірзули. Я зараз вислав два роз'їзди силою по шість шабель, давши їм наказ у бій не ввязуватися, а стежити, куди прямує той полк. Того самого дня одержав від роз'їздів донесення, що вони стрінулися з ворогом і, не втрачаючи з ним сполучення, відходять назад. Ці роз'їзди на третій день приєдналися до полку й дали звіт, що перед фронтом мого полку є 7. Новоросійський драгунський полк силою 250—300 шабель на добрих конях (з німецьких колоній), при двох гарматах і 8 «максимах», має мабуть і «люїси», що спинився він на ст. Затишшя 5—6 верстов перед Перехрестівкою.

Про це все я доніс у штаб дивізії і просив, щоби дали моїм людям зброю й коней, бо, маючи перед собою такого ворога, я безсилий виконати своє завдання. На це одержав наказ далі виконувати дані мені директиви, а що зброї й коней нема й коли будуть, невідомо. Знову мені було підкреслено, щоби з добровольцями по змозі не ввязуватися в бій, а старатися уникати, зустрічі й сутичок, при тому повідомлено мене, що на другий день виїде комісія для встановлення демаркаційної лінії.

Комісія дійсно приїхала, але нічого зробити не могла, бо командир Новоросійського полку Добрармії не мав уповноваження від свого командування вести переговори, а обіцяв тільки передати все, чого домоглася наша комісія, своєму командуванню й дати мені знати для передачі штабові дивізії по прямому дроту на ст. Перехрестівку. З цим комісія наша й відїхала.

Мушу додати, що від моменту, як добровольці обсадили ст. Затишшя, з того району весь час приходили до мене селяни із скаргами, що добровольці грабують, а особливо без милосердя забирають коней і відсилають у напрямку Одеси. Про це я весь час доносив у штаб дивізії й дістав доручення перебалакати з командиром добровольчого полку, що того самого вечора й зробив по телеграфу. Між іншим полк. Мішківський наказав мені приватно запитати командира добровольчого полку, чи немає він відповіді від свого штабу, на що я одержав негативну відповідь. Стьожку від апарату з розмовою я відіслав паротягом у штаб дивізії.

У такому становищі стояв мій полк цілий тиждень. Одного дня прибігають до мене селяни з Затишшя й кажуть, що добровольці збираються кудись вирушати, бо нагнали підводи під обоз і рехтуються виступати. (Доказ з ким були маси. М.О.П.) Я доніс про це в штаб і дістав наказ знову перебалакати з командиром добровольчого полку, щоб він припинив реквізицію підвід, бо тепер саме возовиця й люди потребують фіри для домашньої праці. Цей наказ я одержав увечері й почав викликати Затишшя телеграфом, та ніхто не відкликався, а тимчасом мої застави доносять мені, що добровольці стоять на місці. Вранці знову пробую викликати Затишшя й знову ніякої відповіді. Про все це я доніс у штаб дивізії й від полковника

Мішківського*(*Кадровий старшина Генер. Штабу з солідним службовим й боєвим стажем.) одержав наказ на ранок зробити рекогносцировку на ст. Затишшя й зайняти її, якщо її добровольці залишили.

Для виконання цього завдання я призначив I. сотню й I. чоту кінних людей II. сотні при 2 кулеметах «максимах» й I «люїсі» під загальним моїм керуванням. Чота II. сотні (пор. Павлович, кулемет Люїса) дістала завдання, обійшовши праве крило ворога, на випадок його ворожої постави до головних сил, атакувати його з флянку й по змозі з заїдів. Пор. Чорноморець (45 козаків I. сотні) дістав наказ наступати рівнобіжно залізниці по обидві її сторони на ст. Затишшя й, якщо її займають ще добровольці, не ввязуватися в бій, а зупинитися й чекати дальших моїх наказів. Штаб полку (я, адютант пор. Лядов, 4 кінні ординарці та 10 людей I. сотні) застався, як резерва. Залишав я цю резерву головне на те, щоб у разі якихось боєвих подій, захопити добровольчу батарею, що стояла за ст. Затишшя на майдані, її ні пор. Павлович, ні пор. Чорноморець через свою малочисленність не могли захопити, а вона могла нас відразу знищити. Для цього я зі своєю резервою тримався весь час на правому крилі свого відділу, висунувшись наперед, щоб відразу паралізувати чинність батареї.

Розрахунок мій показався правильним. Першого добровольці помітили пор. Павловича й їх застава, що стояла на східньому краю села, відкрила по нім вогонь із кулемета й рушниць. При першій же черзі з кулемета пор. Павлович, а разом із ним і пор. Чорноморець заатакували застави добровольців і захопили й праву й головну застави (ця остання здалася пор. Чорноморцеві без стрілу). В той самий момент я зі своїми людьми кинувся до батареї, яка повернула була одну гармату на стацію, а другу на мене, але не встигла дати ніодного стрілу, як ми були вже на батареї. Я наказав командирові добровольчої батареї негайно здати мені гармати, бо інакше моя батарея зараз же відкриє вогонь по стації й селу і знищить увесь їх полк (розуміється я ніякої батареї не мав). Наказавши адютантові запрягти коні в гармати й виправити їх на ст. Перехрестівку, я виїхав на стацію й наказав усім добровольцям негайно скласти всю зброю на ст. Затишшя, бо невиконання ними мого наказу, примусить мене до атаки їх Лубенським полком, який нібито стоїть у резерві оттут-же за горбочком (1000 кроків від села). «Осипчук! Передай командирові Лубенського полку щоб при першому стрілі в Затишші заатакував стацію й село і нікого не щадив.» Другого ординарця я післав на Перехрестівку, щоб моя боса команда їхала якнайскоріше ешелоном до Затишшя розбирати зброю.

Добровольці покійно почали зносити зброю й складати її на стації. Командир їхнього полку не міг витримати цієї образи й, зайшовши в кабінет начальника стації, застрелився. Він похований там-же на ст. Затишшя й йому віддані всі належні військові почести. Коли приїхала моя беззбройна команда (добровольці спочатку думали, що то їде броневик), то добровольці не могли своїм очам вірити, що тільки тепер я дорівнююся до їх сил і що вони склали зброю перед якимись 70 козаками. Так щасливо почалася кампанія Волинської дивізії проти добровольців у 1919 р.

Є багато людей, що обвинувачують мене в наскоку на добровольців, але я вважаю, що зі становища кавалерійського начальника я інакше не міг поступити. Раз добровольці відкрили по моїй частині вогонь, цебто розпочали бій, я, маючи на увазі свої мізерні сили, міг розрахувати тільки на блискавичний удар по всіх головних пунктах розташування добровольців, а саме: I. команда (стація), батарея, поготівля (стація й застави), що мені й вдалося. Подруге, як

виявилось з відібраних у добровольчому полку секретних наказів Одеського штабу добровольчої армії, наказувалося обходитися з нами так само, як і з большевиками. По-третє, день перед моєю рекогносцировкою на ст. Затишшя, добровольці зробили наступ на ст. Христинівку й захопили її у нас, теж без попередження нашої команди. Таким чином звалювати на мене вину, що я був причиною війни між У.Н.Р. і добровольцями, немає абсолютно підстав.»

Я особисто охоче вірю оповіданню полковника Аркаса тому, що всі інші досліди показують, що генерал Май-Маєвський, Бредов та інші трималися своєї власної лінії й вели в війську явну пропаганду проти українців, хоч у самому війську, за виїмком певних відділів — вони не мали успіху.

IV.

Переговори.

Добрармія з внутрішньо-політичних мотивів змушена прийняти делегацію від армій Соборної України.

Переговори 13. IX. на Посту Волинському. Поворот нашої делегації до своїх військ ледве не коштував життя всім її членам.

Тимчасом і в денікінців марево популярності маршу на українські землі починає помалу розвіюватися, бо їх запілля у небезпеці: великотисячні повстанчі загони починають господарювати й на його комунікаціях з таким-же успіхом, як недавно перед тим у большевицькому запіллі.

Роля повстанців стає очевиднішою. Не спинятимусь на участі їх у боротьбі, що повним ходом розгорталася по обох берегах Дніпра, бо цікавий читач знайде про це чималий матеріал у численних авторів. Годі, розуміється, заперечувати й значіння армії Махна, бо тоді був такий, стан річей, що мала частина приложена своєчасно до певних зусиль, могла вже відігравати рішачучу роль, а махнівці були знамениті вояки, добре озброєні та сильні своєю тактикою. І от із метою розкладу повстанчого руху, Штаб Добрармії робить спробу порозумітися з українцями.

З початком вересня він сповіщає Уряд УНР., що делегацію нашу запрошується 13. IX. на переговори кудись у район Київа.

Під час моєї службової візити С. Петлюра передав мені папір, де були виписані шість головних точок, що визначали моє завдання. Ось вони:

1. Головна Команда українських військ перша в світі розпочала боротьбу з большевиками та провадить її протягом двох років;
2. Вона завжди змагала до утворення загального протибольшевицького фронту;
3. В сучасний момент Головна Команда українських військ вважає большевиків найсильнішим ворогом;
4. Боротьба між двома протибольшевицькими арміями буде лише на користь большевикам;
5. Зі свого боку Головна Команда УНР зробила все, щоб оминути сутичок із військами Добр-армії: призначила особливу комісію для встановлення демаркаційної лінії, залишила Київ, не бажаючи непорозумінь;
6. Комісія має уповноваження на вирішення чисто військових питань, а тому просить комісію Добрармії висловити в цій площі свою думку щодо утворення демаркаційної лінії та спільної акції проти большевиків.

Директиви малювали ясну позицію, що не вимагала коментарів, проте наважуюся й питаю Головного Отамана: «А що, коли вони — просто скажуть — федерація, а потім військова угода». С. Петлюра глибоко замислився, чую, наче

про себе сказав: «Ну, яка федерація...» далі наступила знову глибока задума; я, як у штучному тумані... розумію, що розходиться про дуже болюче місце — схиляюсь, кланяюсь і відхожу.

Делегація наша доповнилася ще представником від Галицької Армії сотн. Мечником та в визначений день виїхала нашою панциркою в напрямку на Хвастів. Десь на полустанку в нейтральній смузі нас перебрала панцирка Добрармії, більшість вояків якої, як виявилось, була з наших-же земляків.

На станції Хвастів ми були лише пополудні. Полковник терець об'явив нам, що мабуть мине певний час, поки буде точно ustalено місце та годину зустрічі обох делегацій, тому ми мали час на обід та відпочинок. Ідемо до буфету першої кляси, яка з нашим прибуттям буквально наводнюється натовпом, між яким розпізнаємо «стару Гвардію»: жандамерію, редакторів україножерних газет, діячів земських організацій, сестер-патронес, тощо, все це панство дивилося на нас, як на опереткових героїв. Підчас обіду й по ньому ми були в центрі уваги, хоч тепер уже при нас «конвой» з трьох-чотирьох салдатів під командою унтер-офіцера — всі одягнені в літні одяги бувшої російської армії. Безпосереднього контакту з натовпом ми вже не мали, але це не заважає одному з наших земляків наблизитися до мене й шепнути мені «У денікінців діло швах». Ледве я обернувся, як мій інформатор зник. Хто він був, для мене лишилося загадкою.

Коло 5. нас повели далі, як нам було сказано, на Пост Волинський. Відвели нас місце у звичайному вагоні поміж інших пасажирів, від яких нас відокремлено формально. Наш конвой, як і раніше, спокійний, лояльний, не виявляв бажань робити нам якісь прикrostи, навіть більше — підстаршина конвою заявляє мені, що добре мене пам'ятає по Катеринославу й наче в своє виправдання додає: «Мобілізували». Ми один одного розуміємо. Наш потяг звичайнісінький, їде собі помалу, все робиться так, як для проформи, ніщо не пригадує того великого діла, на вирішення якого нас так старанно виряджено.

Пост Волинський.

Вже сутеніло, коли нас комендатура станції довела до вагону, де перебувала делегація Добрармії. Перед вагоном два «Марковці» чи «Дроздовці», вже тепер не памятаю добре, салютують; вперше трактувалося нас більш-менш пристойно.

Після звичайного взаємного представлення ген. Ніпенін, голова добровольчої делегації представив нам членів своєї делегації. В добровольчій делегації відразу звертає на себе нашу увагу корнет Цімерман своєю призириливо бундючною поставою й солодкавою чемністю. Ген. Ніпенін — навпаки, був діаметрально-протилежний «ляйтенантові» — вдумливий, спокійний, розважний, коректний до своїх політичних ворогів, він робив приємне вражіння, проте його залежність від корнета Цімермана, який очевидно серед представництва білих грав роллю «політкома», була очевидна.

Засідання розпочалося з прочитання зазначених вище шести точок.

Члени нашої делегації підкреслюють наглість справи; свою позицію підсилюємо ще й тим, що в коридор, який утворився сам собою між нашими й добровольчими військами внаслідок київських подій, могла легко прослизнути на північ одеська група червоних (XIV. арм.). Згода, на нашу думку, могла б прибрати форму військової конвенції на засадах політичної взаємної толераности й оперативної співпраці з причин спільних завдань.

На наш проект нам прийшлося вислухати досить простору Цімерманову доповідь про те, хто вони, а хто ми; що представляють з себе добровольчі

війська, а що наші; хто за ними, хто за нами — ясно, що в уяві цього «помічника» наша справа представлялася малоцікавою. Це ще можна було стерпіти, бо хто може заборонити в подібних зустрічах представити свій «товар» у кращому вигляді — тому ми спокійно слухали, хоч почасти вже догадувалися, куди він прямує. Дійсно з легкістю циркового акробата корнет із моментів військових перестрибнув на політичні й, недовго думаючи, заявив нам, що делегація добровольців вважає за передумову до військової конвенції політичну згоду, яку Головне Командування добровольців уявляє собі більш-менш в культурній автономії обшарів заселених українським людом, щож-до Галицької Армії то про неї мають вони іншу перспективу.

Участь ген. Ніпеніна підчас цієї промови була дуже бідна — він лише час від часу кивком голови підтверджував свою згоду з позицією Цімермана.

Я в імені делегації заявив ген. Ніпенінові, що наше розуміння ситуації розходиться з Цімермановим і що на підставі наших уповноважень я пропоную питання політичні усунути з порядку засідання — це перше, а друге, присутність між нами сотника Галицької Армії сама вже зазначає нашу солідарність.

Мої колеги, М. Трепет та А. П., пробували обґрунтувати позицію нашої делегації також під оглядом правничим і моральним а вкінці здійснюють питання про силу уповноважень делегатів добровольців що до інших їх угруповань, напр. Одеського, де уже прийшло до конфлікту. (Див. част. I., розділ III.)

Без сумніву добровольчі делегати могли непорозуміння з повновластю вяснити тут же, телеграфічно, але певно це не було їм на руку. Отже обидві сторони постановляють перервати переговори на короткий час, щоб делегація добровольців могла одержати нові уповноваження, одначе, як останній аргумент, Цімерман висуває питання про небезпеку, якій підпадають обидві сторони з боку XIV совітської армії, що йшла на прорив із півдня на північ і була вже по їх відомостям у безпосередній близькості від Хвастова.

Рух XIV сов. армії на північ був з боку Команди Сов. Армії талановитим використанням неладів між антибольшевицькими силами на Правобережжю, які властиво самі творили лазівку, якою сов. військо, майже без великих втрат, переводило свій марш-маневр. З дальшого викладу видно, як наша делегація несповідано опинилася в безпосередній близькості від большевицької групи.

Ми не засиджувалися довго, та бредовці властиво нас і не затримували, скорше була якась похапливість та змагання за всяку ціну випроводити нас. Серед повної нічної тиші зі згашеними ліхтарями посувається в темряву, саморобний бронепотяг Добрармії, яким вертаємо. Минають полустанки... раптом спиняємося в чистому полі... Командир наказує нам висісти та йти далі самотою, без конвою, до наступної стації, де ми лишили свій панцерник, бо дальше просування поїзду він вважає небезпечним через те, що за його відомостями стація була вже в совітських руках.

Ми рішуче запротестували проти такого поводження з нами й він погодився підвести нас ще кілька кілометрів. Минуло трохи томливого часу, й ми маршуємо по шпалах, перед нами ще довгий, невіддільний марш. Та всьому буває кінець, ми вже підходимо до стації й бачимо, що вона зовсім залишена. Хтось із моїх супутників знаходить єдиного мешканця стації, зовсім стару людину, від якого довідуємося, що наші мусіли залишити стацію з огляду на близьке отаборення сов. військ. І от ми знову тягнемося далі. За поспішним маршем навіть і не почули таракотіння вагонетки, яка поспішала нам

назустріч. Все стирає час, пішли в непамять неприємні переживання, але нешляхетне поводження з нами бредовців не забудеться...

V.

Підсумки.

Денікін, Антанта й ми. Наша нарада: що робити далі. Дві позиції щодо Добровольчої армії. Знов війна на два фронти.

Отже переговори не повелися. У своїх «Очерках великой смуты» ген. Денікін пише так:

«Тимчасом 31. серпня (13. IX.) на Пост Волинський прибула делегація вже від Українського Головного Командування на чолі з ген. Омеляновичем-Павленком з дорученням усталити демаркаційну лінію й згоду щодо спільної військової акції проти большевиків. Київська Команда, познайомивши делегацію з гаслами Добровольчої армії, ухилилася від безпосередньої відповіді обіцяючи запитати Ставку.»

Далі Денікін пише, що через недобру комунікацію він одержав доповідь генерала Ніпеніна лише 7. IX. (20. IX.) разом з тими проклямаціями, що їх наші літаки ширили по просторах України (т. V., ст. 254). — Не треба доводити, наскільки ці виправдання неповажні: відповідальні люди вміють, коли це потрібне за їх переконанням, не одержувати своєчасно донесень. Історія таких практик знає чимало.

В чім же річ? А в тім, що ще від початку офензиви аж до 13. IX. наша стратегія, мимо нашої доброї волі, скеровувалася на користь провідників Добрармії. Таким чином скрахував самий підклад всіх міркувань. Змусити Антанту співпрацювати з нами із захованням нашої суверенности можливо було лише витворивши для Добрармії загрожуючу стратегічну ситуацію.

11. вересня*(*Див. ст. I. Мазепи: «Творена Держава» (Збірник пам'яті Петлюри) відбулася наша нарада, в якій взяли участь усі чільні на той час особи військові, політичні й державної інспектури. Тема: що робити далі? На цій нараді не могли не піддати розглядові минулий стратегічний плян та витворену в його висліді стратегічно-політичну ситуацію. В даному разі нам цінна заява на цій нараді Начальника Штабу: «Я стояв, казав він, за похід на Київ і думаю, що був правий. Але ми не рахували на скорий хід армії Денікіна. Вимоги представників уряду щодо переходу в наступ на жаль сьогодні не відповідають нашому стратегічному положенню. Вже ми чули тут, що маємо нині лише 20.000 багнетів... Отже й тут знайшлося «але» і в цьому «але» властиво все й є. Уявімо собі, що Денікін ішов би помалу, запізнився — ми взяли б Київ. Команда сов. армії були грамотні в стратегії, не будемо підцінювати їх, та й ресурсів мали досить. Невже вони дарували б нам перемогу легкою ціною? Тож у нас лишилося б тоді не 20.000 багнетів, а значно менше, а хтож числиться зі слабим?! Мені невідомо, як мотивували свої погляди сторонники маршу на Одесу, але на мою думку всілякі змагання бути першими, чи в Києві, чи в Одесі, були лише водою на млин наших ворогів. Солідна постава на одеському оперативному напрямі, а слабша на бердичівсько-київському (що рівночасно не могла-б не відбитися позитивно на українсько-польських взаємовідносинах) булаб доцільніша. «Час» за нас робив своє діло — з кожним посуванням Добрармії наперед, по слідах Денікіна гуртувалися більші повстанчі угруповання (кінцем червня Денікін їх нараховує 22) — і не буде фантазуванням, коли скажемо, що такий стан річей витворював новий фронт,

досі у нас невиданий, в науці військовій мало знаний, але в тогочасних умовах — важливий фактор.

І ось та фаза, яку ген. Денікін схарактеризував «Положення становилось грозним і требовалось ісключительних мер»,^{*}(^{*}Очерки Р. С., т. V., ст. 234.) наступила значно раніше й за зовсім відмінних взаємовідносинах сил, як то було з кінцем червня, а тим самим і при відмінних впливах на хід подій, як в масштабі тіснішому, так і в більшому — світовому. Завваги Черчіля, Клеменса^{**}(^{**}Очерки, V., 117.) та ін. мали для Денікіна більше значіння — у такій відмінній ситуації йому розвіяти доводи мужів Антанти було-б не так легко.

Гарні мотиви Українського Головного Командування:

«Надаємо величезного значіння здобуттю Києва не тільки в політичному й моральному відношенню, але й у військовому та економічному через те, що з добуттям Києва ми перерізуємо весь звязок півдня правобережної України з північчю й таким чином все те величезне майно, яке мається на півдні України, попаде у наші руки», як бачимо, не виправдалися на ділі.

Щоб покінчити з цим боком справи, скажу, що цілком поділяю думку ген. Денікіна:

«Стратегія зовнішньої війни має свої закони — вічні, незмінні, що мають ту саму вартість як для часів Цезаря, Ганнібала, Наполеона так і для минулої світової війни. Але умови горожанської війни, не порушуючи основних моментів стратегії, змінюють їх відносне значіння — іноді в такій мірі, що в очах поверхового спостерігача двоїться думка: не то фальшивий сам закон, не то відбувається його порушення.» ^{***}(^{***}Тамже, ст. 255.)

Далі Денікін ілюструє це прикладами — лишимо їх, бо нам здається, що засліплений пишним розгорненням своєї офензиви він сам недоглянув дійсних чинників боротьби й з погордою поставився до соціального й національного моменту, забуваючи, що слабкий фізично, але сильний духом і віруючий у своє майбутнє, нарід падаючи в пропасть, може стягнути за собою й переможця.

Як би там не було, а фіяско 13. IX. кладе кінець всіляким ілюзіям та надіям, що в ролі доброзичливого хлопчика ми можемо щось здобути. З цією датою розпочинається нова лінія нашої поведінки: ми беремо на себе ролю гальма всіх починів Денікіна, яка скоро дає свої дійсні овочі та, на жаль, обставини операцій наших військ, головно під оглядом санітарним, а внаслідок цього й під оглядом кількостним, — були вже зовсім не ті, що на початку літа. — Це все не могло не відбитися на психіці й тих, що вірили в свій месіанізм в українській справі й почували себе ще досить сильними, аби з відмінної стратегічно-політичної бази спробувати ще раз вийти на чинну позицію (УГА).

Одначе, кінчаючи про переговори з Добрармією, хочу спинитися ще раз на розгляді переведення самої операції. Знайдемо собі моральне задоволення в оцінці її наших солідних фахових сил, яким пощастило сполучити цю операцію зі своїм імям. Вони мають рацію — обидві наші армії маневрували відмінно та нехай нас не бентежить, що в своїх «Очерках Рус. Смуты» (т. V., ст. 254) Денікін пише: «В звязку з рухом від Полтави до Києва й від Одеси до Бірзули наших (денікінських) військ, що розбили на своєму шляху 12 і 14 совітські армії, українці свобідно просунулися до лінії Київ— Умань—Бірзула.» Щож на це можна сказати? Хіба лише переможцеві все дозволено писати — правда мусіла б звучати трохи інакше, гідніше. Пляни оперативні повчаючи; військам

дається можливість мати розмірне легкі успіхи; боеві одиниці зрівнюються між собою відвагою і впертістю, змагаються одна з одною за пальму першенства... Прегарний час, — згадка за похід на Київ буде жити довіку, бо брали в ньому участь спільно, в згоді, всі без поділу на наддніпрянців і наддністрянців... В масах лишиться також згадка про саму можливість здобуття Києва: не пощастило цим разом, пощастить іншим. Так само згадка про те, що там і там наші групи були переможцями; цих позитивних моментів не можемо скреслювати. Учасники походу на Київ, скаже історія, заслужилися перед Батьківщиною.

Перечитуючи літературу, що студіює події наших взаємин з ген. Денікіним, можемо яскраво відзначити серед чільних українських людей дві яскраві позиції: одна — «згода за всяку ціну», друга — згода з узглядненням заходів, що забезпечували б суверенність Української Держави. Я особисто вважав себе сторонником останньої позиції, бо вона витворювала тривку позицію для майбутнього.

Тиждень пізніше, без оголошення, без формальних нот, — гармати й рушниці знов заговорили, тепер уже не лише на совітському, але й на добровольчому фронті, якому довелося стати головним.

Таким чином українське національне військо знов воювало на двох фронтах.

ЧАСТИНА II.

На чолі Запорозжців в 1919 р. у боротьби з денікінцями. (8.IX.—4.XII. 1919.)

I.

Призначення в Запорізьку групу. Державна інспектура.

Інститут воєнних комісарів з огляду чистої теорії.

Ситуація, при якій уряд вводить закон; пізніші корективи. Інспектура при чинності. Висновки.

Призначення мене «на Запоріжжя» не було для мене несподіванкою. Мої приятелі, що були в курсі справ армійських верхів, про це мене вчас інформували. Знав я також і те, що одночасно поставлено мою кандидатуру й на командуючого наддніпрянською армією, але, через опір С. В. Петлюри — Головного Отамана армії, вона тимчасом була знята з черги: він ніяк не міг забути мені "Ходорівської конференції».

Власне кажучи, я й сам не поспішав. Хотілося на групі, яка вже випробовала себе в революційній боротьбі, перевірити всі нові тактичні засоби, які завдяки властивостям озброєння, скомплікованості моральних моментів у військових організаціях та ще більше в масах, що на той час відігравали поважну роль на хід військових подій, мали свої особливості. Як відомо, денікінці відкинули наші заходи в справі уложення з ними військової конвенції, якою малося на меті спільне протиставлення червоній навалі. В звязку з цим моральний момент у військах ще більш ускладнився, бо певна категорія старшин не могла ще собі уявити боротьбу з «білими»; почувуючи себе пониженими обовязком, взятим на себе перед урядом, де-хто з цих старшин скінчив дезерцією у ворожі табори.

Як певна реакція на згадані події, збільшилася роля «інспектури», яку далеко не всі частини зносили спокійно. До частин-опозиціонерів зачисляли себе й Запорозжці.

Опанувати всі ці моменти, щоб потім відповідно кермувати довіреними мені військовими організаціями — й було те, що, помимо всіх інших мотивів характеру національного, зрозумілих і без підкреслення, — мене особливо цікавило, як військового техника.

Перед самим моїм відїздом на театр воєнних подій — я був із службовою візитою у першого генерал-квартирмейстра армії, генерала Курмановича, щоб порозумітися з ним у річевих технічних питаннях та взагалі поінформуватися про майбутню чинність моєї військової групи.

З розмови виявилось, що група мала спинити наступ денікінців на вапнярсько-одеському напрямку, а потім опанувати ситуацію на цьому напрямку, вирвати з ворожих рук оперативну ініціативу.

Зорієнтувавшись в обставинах, я просив генерал-квартирмейстра доповісти Нач. Штабу ген. Юнакову моє бажання, щоб Запорізька група була ужита по можливості як «військовий таран», що відогравав би на ріжних напрямках ролю пробоевої частини — без сумніву коли б цьому не заважали наші комунікаційні засоби. Моя пропозиція виходила з тої засади, що у воєнних комбінаціях того часу, коли військові організми мали скорше імпровізований характер, принцип часткової перемоги набував більших перспектив.

З відомостей технічного порядку, які я тут одержав, було для мене важливим довідатись, що відсутність 7-ої Запорізької дивізії буде заступлена дивізією полк. Удовиченка, а потім також не без користи була для мене й інформація, що противною стороною командує генерал-лейтнант генштабу Розеншільд-Паулін, якого я знав особисто.

Державна інспектура. Все відповідно до обставин — каже правило боротьби, — так і в справі організації армійських утворів: доцільність конструктивних метод остаточно апробує боева дійсність, або взагалі чинне ужиття цих організмів.

І перед нашим «19-им роком» заводилося на сході в арміях інститути, подібні до наших державних інспекторів — були то військові комісари Тимчасового Уряду чи «воєн-коми» — в совітській армії. Ходить не про назву, а про надто тендітну річ — порушення принципу одної влади у війську, себто ходить про те, що поруч із командиром стає «око» уряду, очевидно з завданням контролі чинности командира, апробації його розпорядків у межах їх доцільности відповідно до політичних завдань влади.

Правда, справи стратегічно-тактичного порядку звичайно виключалися з компетенції агентів інспектури, але біда в тому, що в реальних обставинах відокремити якоюсь особливою межею, що, мовляв, це торкається боєвих операцій, а те ні — часто абсолютно неможливо.

Успіх боевої операції сполучається непомітними нитками з багатьма попередніми чинами начальника у всіх інших ділянках його творчости, не кажемо вже про впливи його особисті, — який би ні був малий рангою боевий командир, а в бою він нагло виростає для своїх підлеглих в імпозантну величаву постать, що домінує над усіма й усім. Не дарма в німецькому боевому статуті зазначалося: «Коли тобі тяжко (цеб-то воякові) — подивися на свого офіцера».

Отже не тяжко собі уявити — чи може бути мова про яку-будь, у повній мірі корисну працю командира у відношенні до його підлеглих, — коли над ним стоїть печатка недовіря уряду.

І через те ми бачимо, що справа з воєн-комісарами — це справа ризикозна, справа, що може дати при нормальному стані річей лише зниження боєвих вислідів і тому за нормальний засіб її вважати не можна, та й у моментах хвороби організмів треба віднести її до сильно діючих засобів, які, як відомо, можуть дати діаметрально протилежні наслідки: «або — або».

Прі порушенні боєздатности організму, з тих чи інших причин, — перше, чого треба хопитися — це або зміни в Верховному Командуванні, або навіть і ширші зміни в командах уже самих військових організмів, як це, скажемо, зробив Жофр по боях на границі.

Одначе раз командування не справляється з своїм завданням, або з тих чи інших причин тратить авторитет, діло уряду — не дати гангрені затруїти цілий організм і завчасу цьому запобігти. По словам австрійського правильника: «у згоді та правильній праці всіх лежить сила; змагання одинцем, навіть повні жертв, не приносять рішучого успіху»; в часі революції, коли часто-густо малоавторитетність командування не є вислідом браку порядку чисто фахового чи морального, а межує вже з моментами політичними, доцільно підсилити авторитет командування тактовним співробітництвом її з популярними політичними провідниками та їх агентами на місцях — воєнними комісарами.

Але справа незвичайно ускладнюється в горожанській війні; тут, звичайно, стає неординарним і навпаки: трансформація йде назад. Завданням урядових кол буде перейти як можна скорше від командирів-дилетантів до фахових, а в такому випадку буде дуже тяжко обійтися, бодай на початку, без інституту воєнних комісарів, але й за цим повинна відчуватися явна тенденція — якнайскорше перейти до нормального стану річей, до єдиноначальности.

Війну, цю велику й страшну драму, успішно роблять тільки люди з повним авторитетом і міццю.

Отже на присутність в армії інституту «воєн-комів» треба дивитися як на лихо, якого, на жаль, іноді годі уникнути.

Ті чи інші наслідки цілком залежатимуть від ступня інтелігентности самих воєн-комів, їх саможертви, здібности імпонувати військові своєю моральною силою.

В споминах «Переговори з добровольцями» я змалював ту стратегічно-політичну ситуацію, при якій відбувся «похід на Київ» військ Директорії, — тепер треба домалювати цю ситуацію, щоб висвітлити, наскільки ці зовнішні моменти, що панували тоді на Балтійсько-чорноморському пляцдармі, впливали й на формування армійського організму.

Армія Директорії вже з початком квітня була близька до повної гангрені: з 300-тисячного колективу вона обернулася вже в невеличкі частини, що нагадували швидче переїзжі готелі, ніж боєві організації, бо вони що-раз відвідувалися іншими «гістьми», єдина мета яких була... здобути грошей на зброю, одяг, узуття, щоб потім з відповідними приписами вирядитися «на повстання». Ті, хто тоді мав змогу робити спостереження, певно не раз бачив «тріюмфальний» виряд отамана ХХ на партизанщину: купка верхівців у старокозацьких убраннях, а далі вози, вози ..., а на них майно, майно та кілька козаків...

Діячів-лідерів, що змоглиб і отаманщину поставити на службу нації, було обмаль; а здатних доглянути в захмареному політичному горизонті далекосяглі перспективи та в імя їх піти чи на демагогію, як Наполеон, чи, навпаки, ставши

в явну опозицію до більшості, змусити її стати на реальний шлях, і зовсім не було.

А тут, як на гріх, до двох ворогів, з якими з листопада Директорія була в офіційній війні, насувався третій, що мав за собою ще й тристалитню традицію панівника. Трудно думати, що який-небудь інший військовий утвір ніж український, змігби був у тих обставинах не самоліквідуватися.

Зі споминів В. Кедровського бачимо, як тяжко було йому посунути справу з усталенням державної інспектури та що тільки спроба державного перевороту отамана Оскілка спричинилася до того, що дотогочасну «Інспекцію по національно-культурно-політичних справах» 16. травня 1919. року переіменовано в «Державну Інспектуру».

Дослідників діяльності державної інспектури мусить передовсім цікавити, наскільки саме «Положення про державну інспектуру» відповідало вимогам часу.

І ось розглядаючи ці двадцять параграфів «Положення», ми бачимо, що всі вони бють на нелад в армії, на політичну нестійкість командного складу, брак дисципліни, потребу піднесення боєздатності армії та очищення її від злочинних елементів, замовчуючи головне лихо. А чейже треба було вже тоді усвідомитися, що все те, що робилося в армії, було тільки наслідком загальних обставин, а головним чином того безладдя, що робилося в заплілі армії.

Читаючи спомини Кедровського та й інших, ми бачимо, що військовиків втягали раз-у-раз до всяких політичних авантур, і робили це дуже відповідальні політичні особи. Я цьому охоче вірю, бо й мене нераз ангажовано... Повстає також питання, чому така назва «Державна Інспектура», коли її компетенція привязувалася лише до Армії? Крім того згадане «Положення» вимагало від кандидатів на інспекторів високих моральних та інтелектуальних прикмет, а рівнож і ґрунтовної знайомости з суттю військового діла. Здобуття ж таких кадрів, яких вимагав закон на ролі державних інспекторів, у тім часі було нездійсненою фантазією. А колиб відповідні кадри і знайшлися, то булоб далеко краще в інтересах справи просто призначити їх на командні посади, а бувших командантів підпорядкувати їм, як технічних дорадників.

Як-би не особиста здібність, надзвичайна, рідко спостерігана кипуча енергія, сміливість плисти проти води самого Головного Державного Інспектора, отамана В. Кедровського — інститут державної інспектури спричинив-би ще більшу шкоду, бо текст «Положення» в усякому разі не відійшов від знаменитого наказу ч. 1 за російської революції 1917 р. Одначе незабаром після вступу отамана В. Кедровського на посаду Головного Інспектора появляється його «Інструкція державним інспекторам Армії Української Народньої Республіки», — документ дуже важливий, який показує, що попередній закон уже встиг наробити шкоди. Ця інструкція переводить державних інспекторів із ролі «державців» на ролю політичних агентів уряду при командирі частини.*(*Дуже цікаво булоб установити дату видання цієї інструкції; В.Кедровський у своїх споминах її не подав).

Це була інструкція, з якою міг уже командир, що себе поважав, погодитися працювати та творити нові організми, коли б не було вище згаданої основної хиби, а саме, що державна інспектура була встановлена лише для фронту, отже й надалі те, що творилося одною рукою, другою руйнувалося. Ця основна хиба (Ахіллесова пята інспектури) й надала характеристичного кольору

всій добі, в якій державна інспектура була чинною. На жаль, ця основна хиба пройшла, так-би мовити, повз головного ініціатора всієї справи. Я основу цей висновок на записках самого отамана В. Кедровського (америк. «Свобода», 1919 р., розділ 39-й споминів). Він докладно спиняється на ситуації, аналізує стан речей, критикує «анемічну» установу «Культурно-політичної інспектури», а вкінці приводить нас до такої формули: «Для того, щоби остаточно поставити армію на належну височінь, щоби вивести її командний склад із політичної боротьби і щоби змусити навіть своїх ворогів-фахівців працювати чесно, я вважаю конче потрібним негайно утворити інститут комісарів з певно зазначеними їх правами, обов'язками і відповідальністю. Цей інститут комісарів мусить цілковито замінити інспекцію по культурно-національних справах армії, через що збільшення асигновок на армію він не викличе». Тут є або небажання бачити справу такою, якою вона фактично була, або ховається сміливий плян: опанувати ситуацію в армії для повернення потім багнетів проти запілля, чому одначе ні сили, ні обставини не сприяли. Ще раз констатуємо, що обставини 1919. р. вимагали саме такої державної інспектури, в якій інститут воєнних комісарів був-би окремою автономною секцією, але на таке «гаракірі» провідники революційної демократії не зважилися.

Не буду спинятися над тим, як новий урядовий апарат розпочав свою працю, як він змагався опанувати ситуацію в армії, та оповідати про те, де він мав успіх, а де його спіткали невдачі. Читачі про все це довідаються з численних уже й тепер споминів, із яких найцікавіші спомини отамана В. Кедровського. Не маю підстав допускати навмисну однобічність у оцінці опису подій, у центрі яких довелось стояти авторові, бо вважаю його за людину здатну до самокритики.

Я сам не раз бачився з от. В. Кедровським і мушу сказати, що мене просто вражала його самостійність у поставі й характерність. Відчувалося завжди, що людина готова за прийняте рішення взяти на себе й відповідальність, а не зникнути десь при нагоді в політичній темряві. Був я свідком, коли він не завагався спинити демагогію останнього гатунку дуже впливової у нас тоді особи, але повторю сказане попереду: на великий чин потрібний і відповідний ресурс, а його не було. Тому далі певних позитивних впливів на наші центральні апарати, та деяких «перемог» над «фахівцями» з боку панів невдачників-інспекторів справа не пішла.

Отож під силою обставин, головно тому, що джерелом усіх авантур у війську було безладдя в запіллі, з державною інспектурою сталося те саме, що й із усіма іншими починаннями тої доби, доби гарних намірів, доби послідовного фантазування — на тлі божевільного танку демонічних сил — розбурханої народної стихії. У спогадах от. Ю. Тютюнника, там, де він описує ситуацію перед початком зимового походу 1919/20. р., саме в тому місці, де автор торкається подій, що попереджували похід, наводиться знаменний факт, а саме: коли армія була в агонії, а центральні урядові установи в безпосередній небезпеці від ворога, тоді видано наказ державним інспекторам стати до зброї, аби оружно боронити уряд. І що-ж? Лише трьох із усіх агентів інспектури почуло, що такий наказ був виданий. Чи не красномовний це факт? Тому все позитивне, що дала державна інспектура, треба віднести більше до чинности

самого Головного Інспектора й до тих його співробітників, інспекторів-патріотів, людей діла, такту, чину, яких була жменька, і всі зусилля яких розбивалися об деструктивні впливи з запілля та слабкий та невідповідний особистий склад інспектури.

В самій армії назагал «інспектуру» не любили, до її чинности ставилися негативно. Біда матеріальна росла, злочинство не припинялося, але тепер уся вина складалася на «держинів», як їх охрестили в армії, а вони, як ми бачили вище, були безраді, через основні-непоправні помилки самої установи.

Та є ще одна риса всієї цієї затії, яку дослідники звичайно поминають без уваги — вона сильно образила чуття конструктивної частини армії — і, як реакція на це, повстав процес консолідації старшинського корпусу, більшого споєння його з тим командним складом, що не виявив хитань і в боротьбі проти «білих» ворогів української справи. Це була друга фаза в формуванні нашої своєрідної національної військової еліти. Остання розпочнеться з початком зимового походу, коли командному складові сам уряд передав диктаторські уповаження, а політичним комісарам — лише роллю дорадників.

Єдиноначальність у війську — це основа, яку безкарно порушувати невільно, але в моментах переходових, коли національний ідеал і соціальні моменти стоять у суперечці, часто-густо без інституту воєн-комів обійтися годі. Та проте засіб не можна обертати у самоціль, а інтелектуальний рівень кадрів воєн-комів усе відіграватиме свою дуже важливу роллю.

У 1919 р. справа стояла так, що коріння всіх авантур були в запіллі; агенти політичних угруповань втягали військовиків у різні політичні комбінації. Тому ходило про державну інспектуру, правомочну на всі ділянки національного апарату, в якій інститут воєн-комів мав-би свою автономну ділянку.

Та роля державної інспектури в перебігу подій і наслідки її діяльності були лише паліативом. Всі змагання ініціаторів розбивались об хибу в законі й слабкість кадрів.

Ображене почуття національно-настроєних старшин виробило новий фермент — який властиво й вирятував армію від остаточного розкладу в обставинах, коли «найпевніший» — здіймав руку «на своїх». Інспектура в цих обставинах задемонструвала своє убожество — відмовила урядові в останній активній піддержці. На цьому безраді тлі гарно репрезентується особа самого В. Кедровського й жменьки інспекторів-патріотів, яких відданість справі запишеться в реєстр конструкторів українського політичного діла.

II.

Запорозжці як військова індивідуальність.

Традиції майже забуті знов віджили.

Етапи в організаційній справі. Булавна і штабова старшина.

Служба запорозжців за перші роки революції.

Полковник Загородський, був. командир Дорошенківців (6 див.), а на той час т. в. о. командира Волинської групи, що з перемінним успіхом у нерівних боях билася в районі Кодими (на південь від Вапнярки) з денікінцями, був тою першою особою, яку я зустрів після мого приїзду в район воєнних подій. Властиво йому я був зобов'язаний першим детальним зазнайомленням мене з Запорозжцями р. 1919.

За уважним вислуханням оповідань полковника Загородського, який був сповнений ясно виявленим, глибоким і щирим пієтизмом до своєї тіснішої батьківщини — «Запоріжжя», минув у мене цілий вечір.

— Ну, ось завтра самі побачите, — був останній його аргумент, — яка це добра національна збройна сила.

Це «завтра» дійсно принесло мені гарні й несподівані на той час враження.

Зі своїм власним розумінням справи, зі своїм відмінним, особливим від інших моральним і військовим підходом і з певним комплектом військових традицій — Запорожці були групою, на ті часи, дуже характерною.

Представляв їх мені полковник Базильський, відомий мені особисто ще з часів мого командування в Полтаві 11-ою дивізією.

Самий перегляд відбувався в районі Томашполя на великому, вже вижатому полі.

Полки виглядали елегантно й на коней були *багаті*, особливо кінногірський дивізіон полковника Алмазова та «чорні» полк. Дяченка. Не дуже бідні були Запорожці й на зброю.

Я навмисне додаю до кожної назви частини ім'я її командира, бо тут одно друге доповнювало, — було, мовляв, візитовою карткою частини. Хоч Запорожці в цілості, як я сказав, мали своє власне обличчя, але при глибших студіях можна було спостерегти, що кожна частина мала ще й свою фізіономію: Кармелюки, Дорошенківці, Республиканці, Мазепинці, Сагайдаки, Кость-Гордієнківці і т.д. Кожна з цих частин мала в собі ще щось додаткове, характеристичне для неї, й була під цим оглядом певного роду індивідуальністю.

Із загального рівня різко виділялися Гайдамаки — організація, яка ніяк не хотіла модернізуватися, вперто відстоювала т. зв. «здобутки революції» й відроджувала «Січ» за образами Рєпіна та оповіданнями Кащенка. Добре озброєна й численна (в полках по 500—600 багнетів), бригада гайдамаків була солідною військовою силою при 6-ій Запорізькій дивізії. Духовим батьком її був отаман Волох, який сам особисто часто виявляв видатну хоробрість, але... в операції, яка, на думку «батьків», була недоцільна, вони заангажовувалися з нехіттю, а то й зовсім не брали участі. До того всього «батьки» трималися того переконання, що гайдамаки це революційна гвардія, що на них лежить особливе довіря верхів, а це дуже перешкоджало їх дисциплінованості.

Організаційно — Запорожці року 1919. ділилися на три дивізії: 6-ту — отамана (з урядовців) Ліневського, обов'язки начштабу виконував генштабу полковник Стефанів, у складі полків: Дорошенківців полк. Литвиненка,*(*Полковник після посади.) Гайдамаків — Волоха й Немирівців — сотника Лисогорського; 7-му дивізію Осмоловського в складі: Мазепинців — полк. Дубового, Наливайківців — полк. Пирогова та Республиканців; нарешті 8-му дивізію полк. Базильського — обов'язки нач. штабу виконував сотник Силін — у складі: Кармелюків полк. Троцького, Сагайдаків полковн.*(*Полковник після посади) Жупінаса й Богданівців — найстаршої української частини (прізвища командира не памятаю). При дивізії була й невелика гарматна група.

При групі був відділ важкої артилерії і своя кінна бригада, в яку входили такі частини: кінний полк Костя Гордієнка, кінн. полк Чорних Запорожців полк. Дяченка та кінногірський гарматний дивізіон полк. Алмазова, який частіше відомий був у групі під назвою Алмазівського дивізіона, з огляду на виключну роль в дивізіоні його командира.

Мали Запорожці невелику числом та небагату під матеріальним оглядом технічну частину, зі старшиною високої службової кваліфікації.

Полки не були однаково численні; відхилення були часто дуже значні. Загально — від 400 до 1200 чоловік.

Щодо вищої команди, то Запорожці не любили бути під проводом недоуків та аматорів і, хоч траплялося, що дехто з мазунчиків долі добивався булави, та це було не надовго: швидко його змінювали поважніші сили. Хоч який був спритний отам. Волох, але й йому не повелося, і він дуже скоро відїхав на посаду, яка більш йому відповідала — отамана всіх повстанських військ, на Україні сущих.

Генерал Натієв та полковники Болбачан і Сальський були моїми попередниками на посадах ком. Запорізького корпусу, а полковники Воскобойників і Куц при них виконували обов'язки нач. штабу. Останній і при мені залишився на тій самій посаді, що на ті часи вимагала не тільки технічного знання, але й тонкого чуття й великого службового такту, щоб штабову частину зробити апаратом регулярного чину.

Штаб групи організаційно близько наближався до б. корпусних штабів: до першого квартирмейстра були приділені старшини: сотники: Чабанівський і Савченко (оперативна частина), Рембалович (зв'язок), Лимаренко (команд. штабу), й інші, а до управління вартового отамана — полковник Литовчик, сотники: Росіневч, Бординас і Гринько.

Старшини Барило Іван і ще хтось, прізвища яких позабував, виконували і, треба сказати, дуже сумлінно службу вартових старшин при штабі групи.

Запілля, як і всюди, тоді було слабким місцем Запорожців і то більше через не відповідну організацію військової інтендатури, а не через злу волю військових частин. Витворилася мішана магазинно-реквізиційна система, яка часом переходила впрост у самозабезпечення військ «власними засобами», що приводило до збільшення транспортних засобів дивізії.

Поки було військо в русі, така система не зовсім була зла й тяжка для населення, бо Запорожці любили обдаровувати селян цукром, кінями і т. п.

Коли-ж група затримувалася довший час на одному місці, то це негайно відбивалося на настроях селянства, бо як не як, загальна кількість групи (харчовий стан) наближався до 9—10 тисяч людей, при кількох тисячах коней і худоби (бойовий стан: 4—5 т., гармат 15—20, шабель 800—1000).

Коли я переїздив від куріня до куріня, що довгою чергою заповнили Томашпільське поле, мій досвід казав мені, що з Запорожцями я порозуміюся. Аналіза ж Запорожців, за так званим «Козацьким Вісником», не писаним, але завжди при всяких комбінаціях існуючим, доводила до такого висновку: «Новий ком-групи не піде з гайдамаками» — цим, так би мовити, стабілізувався курс дальшої внутрішньої політики, що було річчю зовсім не маловажною.

Існує дві цінності — каже маршал Фош: — це "l'idee et le fait". Перефразовуючи цю думку під кутом погляду військової справи, скажемо: мало мати добре скомбінований, відповідний до обставин плян — потрібний ще й чин самого війська, — без того неможливий успіх. Ті чини набувають найрізноманітніших варіантів у залежності від бойових здібностей, краще мовити — від бойової творчості військових індивідуальностей.

Запорожці є нашою найстаршою національною військовою частиною. З самих перших днів революції вони творили свою новітню бойову історію:

перша кров, пролита під жовто-блакитними прапорами, була кровю козаків Запорозжців-Богданівців.

Свою службу національній справі вони конали при всіх державно-політичних комбінаціях. Служба за Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, нарешті підчас «Зимового походу» та в 20. році — то лише головні етапи їх буйної чинности.

При всіх політичних пертурбаціях Запорозжці ніколи не забували одного, а саме: то головне призначення війська бути на сторожі національних інтересів у цілості, через що вони ніколи не творили залог великих чи малих міст, а багнети їх були завжди скеровані на кордони України й саме в місцях найбільшої небезпеки.

Вплив їх на перебіг політичних подій був від початку аж до кінця стало в одному й тому-ж напрямкові — вони хотіли бачити свій край зогранизованим у сильний державний утвір, відпирний назовні, а через те й славний, власною збройною силою. В цьому останньому питанні їм люба була думка відродження українського городового козацтва з його багатими військовими традиціями й коли в інших частинах ця сама думка прищеплювалася лише по формі, то Запорозжці хотіли цього істотно, корегуючи до того справу в дусі модерніх вимог військового діла.

III.

Запорозжці і в цій війні виявили свій хист додержати репутацію доброї боєвої групи.

Жовтнева офензива запорізької групи на вапнярсько-одеському напрямкові була успішна.

Армія в дефензиві. Ліквідація запорозжцями пролону ворога у ст. Вапнярка.

Епідемія в армії. Відворот в умовах пізньої подільської осені — листопад.

«Трикутник смерті» й скок в запілля ворогів — б. XII. 19.

В добу, коли мені доручено було найвище командування Запорозжцями, як то було зазначено вище, вони стали до боротьби з тими, що в ґрунті підкидали ідею української державности — із т. зв. «білими». Цим самим збройній українській акції надавалася виразніша постава: розходилося вже про те, що перше місце в нашому спорі займає момент національний.

Я не ставлю собі завдання дати картину всієї боротьби між українцями і Добр-армією під проводом ген. Денікіна.

Я хочу тільки оповісти про операцію групи, про яку ген. Кравс на ст. 64. і дальш, писав; «Ген. Шілінг розбив при кінці листопада Дієву армію, яка спочатку досить легко дійшла аж до Бершаді й Балти, і гнав її рештки в обійми поляків.» (Армія en masse виступила в похід. М. О. П.)

Саме цією групою, яка, як пише автор: «досить легко дійшла аж до Бершаді й Балти» і т.д., були Запорозжці. Зіграли б Запорозжці й далі свою роль якби не перегруповання, які обернули їх з ударної групи в надзірну за певним напрямом.

Так само я не ставлю собі завдання дати повну картину бойової діяльности Запорозжців в цю останню третину року 1919., бо не маю на це відповідних матеріялів, навіть не буду дуже докладно спинятися на першому нашому стику з денікінцями на вапнярсько-одеському напрямку, якому судилося дуже швидко розгорнутися в рішучу баталію, а хочу детальніше спинитися на однім бою в районі Вапнярка—Мясківка—Крижопіль, що на мою думку, є

характеристичним на той час, бо малоє Запорожців, як військову одиницю, що навіть у непридатній обстановці виказала себе доброю військовою силою.

Особи й колективи переходять, а "діла" залишаються. Помалу на світло денне виходить військова мемуаристика, що підносить заслону над минулою нашою військовою чинністю, як певний протест проти «спогадів» тієї категорії «патріотів», що знає лише дві оцінки:

«Осанна!» й «Розпни Його!» Бандитизм, погромщики в долині, нездари нагорі — під цим наголовком можна зібрати більшість їх оповідань, зачерпнених або з переказів, або з творів наших ворогів, які чомусь вважаються вірогіднішими, ніж слово свого бойового старшини.

Помалу з'являється й мемуаристика, присвячена Запорожцям. Моє бажання, щоб далі скромне оповідання моє було одним з підрядних лаврових листочків у вінець на надгробок поляглим у боях та померлим від тифу Запорожцям, а живим справедлива оцінка назавжди, як козакам України від їх командира.

На початках жовтня генерал Розеншільд-Паулін уважав себе вже паном ситуації. Черговим завданням його було опанувати вапнярський залізничний вузол. Волинці вже не в стані були дати йому опір — це завдання припало Запорожцям.

Використовуючи кулеметні й гарматні військові угруповання Волинців, як певну військову заслону, а в деякій мірі й як авангардні сполучення, команда Запорізької групи на 8. жовтня вступає в рішучу гру.

Плян наш не був дуже складний. Всі ресурси були поділені на три групи: центральну — дивізію (8.) полк. Базильського, якій ставилося завдання нанести поразку групі противника, що оперувала навколо самої залізничної лінії; лівофланкову — найсильнішу в складі 6. Запорожської й 9. Стрілецької полк. Удовиченка дивізії, якій ставилося завдання розбити праве крило противника в районі с.с. Цибуль—Ободівка й потім вихід на задні шляхи противника, приблизно в районі ст. Кодими. З цією нашою ударною групою мала комбінувати свою чинність і наша групова кіннота з гарматами полк. Алмазова. З Ободівки, як вихідного пункту, вона мала глибшим обходом внести неспокій в запілля ворога, а пізніше й визискати успіх нашої ударної групи.

Пас між Дністром і залізничною колією за всяку ціну мали утримувати Волинці. Їх броневики «Вільний син України» й «Кармелюк» на цей час переходили в підлеглість полк. Базильського, чим акція середньої колони набувала певної експресії, бо броневики наші були досить сильні, а, головне, в маневруванню базоглядно сміливі.

Вступ Запорожців у бій був важливим моментом для нашого противника, хоч противник не був слабшим від нас чисельно. Ворог довго не хотів випустити оперативної ініціативи. На просторі в 20 кілометрів на захід і схід від залізничної колії, що, так би мовити, відігравала роль головної магістралі — 20.000 бойців при 100 гарматах день, ніч і ще другий день виривали один від одного перемогу. На нашому лівому крилі сильний 2000-ний полк Симферопольців у багнетному бою перемогли вояки полк. Крата (70 полонених, кулемети); в центрі, в дивізії полк. Базильського, полки також ходили на багнети.

Вже над вечір другого дня було ясно, що противника чекає неуспіх. Рейд кінноти на зади в районі сел Рогова Гребля, Івашково, Сербі, що були глибоко в запілля противника навколо самої залізничної колії — змусив командування «білих» спішно ліквідувати бій. Поразка ворога була повна, а з нею ми ставали

на цьому важливому напрямку панами ситуації. Ліси були наповнені поодинокими групами денікінців, які самотужки перебиралися на південь. Нашій кінній групі припали чималі трофеї. (Полковн. Петрусь.)

В жовтні Запорожці в боях із зорганізованим і добре керованим військом виказали себе здібними до виконання широко задуманого оперативного плану, а під час змагань показали себе добрими й витривалими вояками.

Далі події розгорнулися так: позбавлена Волинської групи та дивізії полк. Удовиченка, Запорізька група обернулася в охоронний відділ, який дістав завдання стежити за розвиненням дальшої чинности противника. З цією метою ми виграли ще певні простори на південь. Спроби противника вернути собі оперативну ініціативу команда параліжувала жорстокими контр-ударами.

Тимчасом на ділянках східних і північно-східних головне командування української армії вдалося в більші операції, які спочатку йшли з перемінним успіхом, але пізніше бойове щастя явно схилилося в бік наших ворогів і ми були змушені до відвороту — в умовинах як найтяжчих. Звичайна мала та елементарні відомости про стан доріг на Поділля в пізню осінь дають вже нам вистачаючу картину тих обставин, в яких Запорожцям доводилося робити свій відворот.

Під вражінням пережитого я відчув, що мої попередні пропозиції в Головній Команді, аби саме із Запорожців було витворено маневруючу армійську групу — мали рацію.

Запорожці в маневруванні дійсно були майстри, а в самому бої вміли на головному напрямі заангажуватися всією вагою своїх боєвих ресурсів.

Ані Волинська група виснажена в попередніх боях, ані Третя дивізія (кількісно заслаба) їх замінити не могли.

Щодо комунікації, то в ранній осіні вона нам ще перешкод не робила — шляхи були до уживання, а підвод було досить.

Взагалі я числив, що при цих умовинах основний закон збройної боротьби був би на нашому боці — ми спромоглисяб раніше противника виказати таку кількість корисної боєвої праці, яка забезпечилаб нам перемогу.

Бої на одесько-вапнярському напрямку довели, що наші частини були в стані добре битися й з «білими», а ситуація цих останніх в їх боротьбі з большевиками все більше й більше погіршувалася.

Помалу операції звелися до арієргардних боїв навколо залізничної магістралі та просторів, що лежали поміж залізницею й середнім бігом Дністра.

Зле забезпечення війська санітарною службою та медикаментами дає добрий ґрунт для всілякого роду епідемій. Тиф найрізноманітніших назв стає найважливішим нашим противником. Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснажуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусіло-б бути найшвидшим та найеластичнішим.

Ось на тлі цієї дійсности й стався той боєвий епізод, який, як задумом, так і сміливим виконанням, заслуговує на те, щоб передати його наступним поколінням. Він є яскравою ілюстрацією до нашого народнього прислів'я:

«Не той козак, що переміг, а той — хто викрутився».

...числа, місяця ... о 14 годині нач. штаба інформував мене, що під наскоком кінноти денікінців (певно це були Лабинці й 2. донський кінний полк) Кияне (селянська дивізія от. Ю. Тютюнника) очистили стацію Вапнярка, а в

наслідок цього й ми втратили телефонічний зв'язок із штабом нашої армії. Не тяжко уявити собі велич тої небезпеки, що їй підпадала наша група, на яку вперто вже довгий час насідали денікінці з півдня.

Ситуація ускладнялася ще тим, що на ділянці Вапнярка—Крижопіль були скупчені десятки вагонів з нашим військовим майном, не кажучи вже за бронепотяги.

Наче в доповнення інформацій штабу ми побачили, як миттю вїхали на станцію з півночі два нові українські бронепотяги. З рапорту їх командирів довідуємося, що вони мають наказ від комдіва ліквідувати свої бронепотяги в спосіб, який знайдуть догіднішим.

Порадившись з начштабу, я рішаю зробити спробу витворити ситуацію, яка дозволила-б бодай просунути на північ на з'єднання з іншими нашими групами наш залізничний парк, а головне всі чотирі бронепотяги, яких боєва вартість у тогочасних операціях для нас була надто велика.

Однак свідомий ваги хвилі, я хочу витворити в підлеглому комскладі атмосферу активізму, безоглядно смілих і ризиковних чинів, яка часто дає порятунок у найбільш заплутаних обставинах.

Наказую начштабу відіслати прибувші бронепотяги знову на північ, а на 18. годину зібрати на станції нараду старшин, начальників Запорозжців і Киян.

Лишаю штаб при праці над виробленням оперативного проекту, а сам вихожу в поле, щоб ясніше відчувати музику бою.

Наскільки бачить око й чує вухо — навколо бій. Відчуваю на півдні, в бік Кодими, більшу певність, на північ — більшу нервозність. Ще година-дві й за революційним навиком бій всюди спиниться. Тоді перед нами на ранок — можливість підставити нашому ворогові зовсім відмінний боєвий плян, а з ним певні вигляди на успіх.

В годину, яку я визначив вище, під безпосередньою охороною бронепотягів, що з погаслими вогнями вартували у вхідних і вихідних стрілок ст. Крижопіль, в одному з стаційних мешкань зібралися на нараду вищі командири «Запорозжжя». Від Киян був сам от. Ю. Тютюнник і, коли не помиляюся, його ближчі старшини.

Спинятися довго на обставині мені не довелося. Начальники, випробовані в революційній боротьбі, уявляли її собі й без мене. На порядку було питання: де вихід — у пасивному підпорядкуванню обставинам, які створилися, чи, навпаки, в активізмі?

З погляду фахової підготовки склад наради був дуже мішаний. Сусідами були з одного боку гарматчик з високою шкільною освітою, як, скажемо, начальник артилерії Запорозжців, або команд. 8. дивізії, старший боєвий кадровий старшина та його помічник полк. Бурківський, а з другого — от. Ю. Тютюнник — витвір революції, син розлогих ланів, з оригінальною оцінкою ситуації й ще оригінальнішими засобами в боротьбі. Не диво, що був і оригінальний підхід до справи.

Фахові сили не були одностайні. Піхотинці стояли за активізм, гарматчики під загрозою загубити гармати схилилися до використання ночі для відвороту, партизани були за активність — у такій атмосфері командуванню групи не трудно було захопити нараду думкою, що при певному зручному маневруванні ми зможемо бодай хвилево опанувати вапнярський залізничний вузол, щоб урятувати бронепотяги й залізничний парк та відновити маневрову співпрацю з іншими армійськими групами.

Нараді запропоновано такий плян:

Полк. Базильський зі своєю дивізією і двома бронепотягами протягом усього наступного дня утримуватиме противника, по можливості у напівпереході від ст. Крижопіль. Дивізія от. Ю. Тютюнника атакує Вапнярку із заходу, сполучається з дивізією полк. Удовиченка й просить її піддержати атаку демонстрацією з півночі. 6-та Запорізька, використовуючи ліси, що густо поросли на схід району Вапнярка — Крижопіль, удосвіта стає на марш і виходить в запілля відділів противника, які отаборилися вночі на Вапнярці й по селах навколо; інші два бронепотяги виконуватимуть тимчасом звязкову службу між відділами, визначеними для атаки Вапнярки, а в рішучий момент беруть участь і в самій атаці південних околиць і Вапнярки.

З цього пляну видно, що від зручності виконання маневру 6-ої Запорізької дивізії, до складу якої, як то було зазначено, належали між іншим і Гайдамаки, залежало чимало, через що я зовсім не був здивований, коли в одного з присутніх вирвалося питання: «А що Гайдамаки, підуть вони охоче?». — «То правда: а що скажуть Гайдамаки?» — вторували запитанню інші голоси учасників наради. По короткім обміні думок це делікатне на той час завдання доручено старшині Дерещукові, як державному інспекторові групи. Властиво програма була тим уже вичерпана, бо для інших частин Запорожців формальний наказ — був усе. Що-ж до Киян, то там було в повній мірі освячене традицією "отаманське право», що спиралося на безоглядному авторитеті окремих, дуже ріжноманітних своєю психологічною структурою військових угруповань і поодиноких аматорів «сильних відчужань».

Як і Гайдамаки, селянська дивізія (Кияне) була комбінацією іррегулярною, що визнавала авторитет влади УНР «постільки, поскільки». Два місяці пізніш обидві ці групи прийняли участь у нашій черговій внутрішньополітичній праці, що початком своїм мала славнозвісну Староконстантинівську нараду й вступили самі з собою в бій, наслідком чого було залишення одної групи при жовтоблакитному прапорі й відхід другої вже з гаслом:

Хай живе радянська Україна! — до ворожого табору. Цей факт буде зворотним для селянської дивізії, в її лави розпочали вливатися нові елементи і в дивізії явно намітилося бажання трансформуватися в напрямку до регулярної частини.

На другий день вже з самого ранку я вартував при телефоні — то був мій звичайний спосіб праці. Начштабові, якому через технічні розпорядження звичайно приходилося йти на спочинок пізно — я даю ранок в повне його особисте розпорядження. Вартові старшини це знали і вже на 6. годину зібрали для мене всі «нічні звіти». В повітрі ні звуку. Пізніше на півдні, спочатку з нехиттю, якби розгойдуючись, розпочався бій. Тіп-тип... Топ-так... — вторує автоматично свою відповідь луна — і знов тихо. Потім раптом мала черга кулеметного вогню, далі більша, ще хвилина — й у двобій рушниць і кулеметів помалу входять і гармати з ріжними гуками: одні глухі, мало їх чути навіть, другі, навпаки, роблять вражіння, що підходять десь зовсім близько — то певно бронепотяги.

Знову при телефоні стації перевіряю, чи всі частини на місці. Все гаразд. Особливо мене турбує північ. Питаю, чи здобулися на що наші «підслухачі» — телефоністи? Знову нічого. Виходжу з помешкання штабу й знов пильно студіюю відгуки бою...

Вартовий старшина приходиться і доповідає, що 8. дивізія полк. Базильського тримається добре; спостерігаючи бажання противника обхопити її праве крило, вона вжила вже свої заходи. Проте є загроза глибшого обхоплення,

а з нею небезпека для наших обозів. У нас у резерві конвой командуючого й комендантська сотня. Комендантові її полк. Лимаренко-Римаренкові дається наказ вирушити на оборону обозу (старшини комендатури поручн. Отрийко і хор. С. Цап).

Минає ще година, дві повного напруження. На стації майже нікого. Всі немов вимерли. Бій на півдні прибирає максимум напруження. 8-й дивізії тяжко. Вона ледве відпирає натиск противника, а з півночі все ще нема жадних відомостей... Минула й 13. година, наближалася 14. Тут наспіває звістка від «підслухувачів»: Вапнярка (денікінці) незадоволена, чому не надіслані резерви. Ще згодом друга: — «Вапнярка кричить дати їй допомогу, погрожує, що змушена буде залишити стацію...». То вже були дані! Але на півдні дуже тяжко, питають, чи витримають до пори, коли Вапнярка знову перейде до наших рук? Ще година змагань на півдні й... наш фронт проломили. Перший симптом — наглий відворот бронепотягів. З вогнем мало не з усіх бортів, вони б'ються вже на самій південній околиці ст. Крижопіль. Сідаю сам на коня, конвой — останній ресурс у лави! Ми всі під обстрілом. Вози, вагони, бронепотяги — все стремить на північ, до Вапнярки, а що там?

Там була віра в те що спільними силами партизанів — Киян, Запорожців і Стрільців полк. Удовиченка*(*Властиво це була вже майже більшість Дієвої армії, але частини були вже сильно послаблені від тифозної епідемії.) — Вапнярку здобудеться ... Старшинські розїзди на північ та «підслухачі», висунені на кілька кілометрів наперед, повинні лише це зафіксувати. Широкою рідкою лавою -- козаки конвою, відстрілюючись, стримують противника.

Ось уже з лісів показалися окремі гуртки Кармелюків, Мазепинців і Республіканців полк. Базильського. Незабаром надїжджає верхи й він сам до мене. Питає, як із Вапняркою? Відповідаю — «Вапнярка мусить бути вже в наших руках!» Далі не говоримо, бо даремно.

Раптом їздець від розвідчої групи: — «Наші у Вапнярці!» Вислушуємо цю вістку так, як начеб-то хотіли сказати: Який же тут може бути сумнів? Це мусіло статися, треба було лише витримати!

Поспішаємо до Томашполя, щоб увійти скорше в курс справ. Проволікати не можна, бо вже сутеніє.

Завдання виконане. Залізничний парк, а, головно, чотири солідні бронепотяги урятовані, але приходилося числитися з тим, що всі околишні села Вапнярського району були просто запхані нашими обозами. Розвантажити район протягом ночі й думати не приходилось. Команда мусіла виграти ще бодай день. Хоч як це було тяжко, але Запорожці й це завдання виконали, й виконали зразково. Та на цей раз ролі змінилися: активне завдання вже припадало 8-й дивізії. Проти неї була 60. піх. дивізія та кінний полк в 600 шабель при двох гарматах Туган-Барановського. Полк цей уславився своєю особливою неприязню до української національної справи (Кримський полк).

Властиво, рішачим моментом у цьому бою був двобій кіннотчиків Тугана з нашим Гордієнківським полком, котрий підтримували гармати полк. Алмазова й кінні сотні кінно-гірського дивізіона та 8. дивізії. Командир останньої, сотник Химич, уславлений організатор і відважний бойовий старшина, падає в цьому двобою. Це була велика втрата для дивізії. Було-б несправедливо не підкреслити службу за ці часи полка 6-дивізії Дорошенківців, особливо, коли взяти на увагу постійне настирливе протиставлення їх розкладовому моменту, який вносили в дивізію Гайдамаки й який був прямим наслідком їх політичного лжевірую. Регулярність і бойовий запал

Дорошенківців вигідно впливали на формування морального моменту в дивізії, якої вище командування, з огляду на різноманітність її складу, було на диво для тої доби влучно скомбіноване: от. Ліневський (б. урядовець) — момент організаційно-політичний, а підполк. генштабу Стефанів — сила оперативна, що виявила свої особливі здібності в розумінню тогочасної обстановки, спільно творили команду дивізії, яка, зрештою, як бойова одиниця, мало чим уступала 8-й Запорізькій, з котрою мене особисто сполучало, те, що вона вийшла з рядів 11. Полтавської дивізії, провід над якою за часів гетьманату належав мені.

Тимчасом навязано звязок із Штабом Армії. Групи знов увійшли в оперативний контакт із іншими нашими угрупованнями.

Коли в жовтні Запорожці виказали себе здібними до участі в пляново-розгорнутій, солідній розмірами оперативній комбінації, зафіксували здібність у тривалій фазі змагань, у мистецькій експльоатації своїх бойових ресурсів, — то в цьому останньому бойовому епізоді вони довели, що для них, як для правдивих військових колективів, не було такого бойового становища, з якого неможна було б вийти з честю.

Значіння цього епізоду збільшується тим, що підчас всього останнього періоду нашої дефензиви р. 1919. на тлі оперативних, економічних, атмосферичних і санітарних обставин, які все ускладнювалися, Запорожці не зраджують формули, яку я вище навів, навіть тоді, коли Гайдамаки, заангажовані в політичні комбінації своїм шефом, от. Волохом, лишають Запорожців, що, зрештою, не могло не підбитися на їх оперативних ресурсах. Можна було б ще нанести кілька прегарних епізодів, що ілюстрували б бойову службу за цю тяжку добу, але вони в основі не будуть відмінними.

Крок за кроком, як легендарні богатирі минулих поколінь, Українське військо а з ним і Запорожці в цю трагичну для української справи хвилину, сильно ослаблені в числі, (*Завдяки напросто страшній тифозній епідемії.) згідно з загальним пляном вищої команди, відходили просто на північ. Могилів, Бар, Староконстянтинів — вже лишилися позаду. З майже десятитисячного корпусу — два-три місяці пізніш їх уже лишилося хіба 2—3 тисячі, та й ті босі, напівголі, змарнілі, виснажені.

Проте думка вояків була занята одним: — Де вихід? А що далі? Невже-ж кінець змаганням? Через те, коли Запорожці почули звістку, що вихід знайдено, але для тих, що леліють в собі «теорію неможливого», що уряд не приневолює, що ті, що бажають, можуть відмовитися, — вони були з тими, що рішили довірити ще раз свою долю рідному краєві.

В безмежних просторах південної України в хатках своїх батьків виглядатимуть вони нових мотивів для нових жертв на вівтар національної справи.

Хоч і натруженими руками, але сильні вірою в себе, в найменший і найвищий свій провід, Запорожці винесли свої бойові прапори з «трикутника смерти» на ширші простори України, щоб спільно з Волинцями та Київцями взяти участь у довгому 163-денному поході в запіллі ворогів української державности, а все з вірою, що нема такого становища, з котрого порядній частині не можна було б вийти з честю, що стає постійною їх бойовою доктриною. Це витворює для них повагу, як серед бойових товаришів українській армії, так і серед ширших кол нашого громадянства.

КІНЦЕВЕ СЛОВО.

*Поповнені хиби викликають наслідки (ілюстрації):
знов контрасти, цього часу для українців позитивні.
Добровольці ген. Врангеля були інші. Прогноза.*

Отже ми у кінця наших споминів за добу, яка властиво була переломовою, бо була то доба, коли старі державці сходу робили свою першу спробу активізувати «старі цінности» для боротьби з новими соціяльними й національними прагненнями численних народів сходу, які в довгому попередньому процесі були всі об'єднані під державою дому Романових, за догмою «вера, царь, отечество».

Рік 1919. був роком, коли більші національности, передовсім українська, хотіли з добровольцями, з цим новим фактором на сході, витворити новий життєвий модус, бо не могли не числитися з тим, що за добровольцями стояла тоді всесильна Антанта, яка дивилася на народи сходу, як на елемент ще мало культурний, не здібний жити власним життям.

Все свідчить, особливо-ж фінал того циклю подій, що добровольці армії ген. Денікіна не хотіли дивитися на речі так, як вони дійсно були, але як їм то подобалося, — це була основна їх хиба, а хиби ніколи не даруються, — помстилася вона й на т. зв. «белом двіженії».

Мотиви пропаганди «білих» — мовляв — українці «другие большевики», «бандити», «мужики» і т. д. — виказали себе вартими лише до пори, до часу ...

Вони — білі не зрозуміли того, що антибольшевицька маса того часу хотіла замирення між обома безсумнівно більшими рухами українським та добровольчим. І був час, що маси сугестовано тим, що — мовляв — йдуть «переговори»...

З моменту, як цей міраж був розвіяний (події у Києві) маси, довго не розмірковуючи, станули як партизани одверто на бік українців.

Цю еволюцію добре використав у свою чергу Лейба Троцький-Бронштейн, кидаючи національно свідомим масам півдня прокламації за прокламаціями, де голосилося, що в національному питанню добровольці нічому не навчилися... а вимученим від війни народам реклямував «самостоятельность вплоть до отделения».

З української сторони заслуговує уваги стремління не повторювати минулих помилок і не провадити вже війни на два фронти.

Цим оправдано рішення Начальної Команди навязати модус з добровольчою армією, як з репрезентанткою рівнож антибольшевицького руху, але знаючи |"гасла" білих Н. Команда обмежила цей контакт лише військовою конвенцією.

Багато дечого можна було б сказати про переведення цієї справи в життя; але так, як вона була поставлена, справа ця мусіла закінчитися невдачою.

Не будемо тут повторюватися й не будемо знов наводити мотиви «за» і «проти», всі вони подані вище.

Важно зазначити лише те, що війни на два фронти Україна таки не уникла. Але й тут, як ми це вище зазначили, головним фактором невдач — був ТИФ.

Унаслідок політичної блокади Антанти він здешаткував обидві Українські Армії, та ще тоді, коли закуплений санітарний матеріал був на кордонах конфіскований, бо не було змоги побороти всі дипломатичні перепони.

Це вже утретє так сталося, що Антанта своїми впливами зводить нанівець усі визвольні політичні зусилля українських патріотів.

1. Було це в боях за Західну Україну (Галичину), де Антанта, ставши на бік поляків, своєю моральною, збройною, й матеріальною поміччю, звела на нівець поважну організацію західних українців та знищила всі здобутки Української Гал. Армії.

2. За Гетьманської Держави, коли накинула Урядові "ідею федерації", а пізніше залишила українців й нарешті в р. 1919.

Але це ще не був кінець: в році 1920. — українцям було сказано: «Мавр зробив своє діло — мавр може відійти».

Констатуємо, що «перемога» білих над українцями була «Піровою», бо фактично від цього моменту треба рахувати початок морального розкладу білих. Матеріяли про цю фазу ми подали вже у своїй більшій праці «Зимовий похід», — тут ми даємо слово іншим авторам.

Спомини ген. Кравса подають нам образ долі армії ген. Бредова:

«Ген. Бредов, якого большевики розгромили вцент, даремно просив румунів, щоб перепустили його з рештками війська біля Тирасполя через Дністер. Його відділи, які хотіли перейти через міст, прийняли румуни вогнем і прогнали назад. Йому не лишалось нічого, як іти на північний захід здовж Дністра в обійми поляків. У Григорополі я побачив саме похід цих сумних решток. Загнані, збідовані постаті, що на їх обличчях малювався жах, посувалися в непорядку як тіні. Тріумфатор зпід Києва, що колись згори дивився на Українську Галицьку армію, шукав тепер охорони за її плечима. Які тяжкі почування мусіли огортати цього чоловіка, коли він врешті перебився вздовж Дністра із своїми несповна 3 тисячами вірних вояків до поляків, щоби скінчити в таборі полонених.» (Ст.81—82.)

А далі ген. Кравс продовжує:

«Я жив у Бергдорфі як приватний чоловік, харчувався у старшинській харчівні, але нічим не журився. В той час я жив дуже близько з тамошнім євангелицьким пастором. Це була високоосвічена, начитана людина, мав дуже гарну бібліотеку, й я часто переводив час, граючи з ним у шахи. Одного гарного дня — це було десь у половині квітня — запитав він мене підчас гри в шахи, чи я не хотів би бачитися й говорити з одним цікавим для мене і знайомим мені паном. Коли я заявив свою охоту, він повів мене в сусідню кімнату, й я на своє велике счудування, побачив там перед собою генерала Штакельберта. Ми привіталися дуже сердечно, він оповідав мені багато й був тієї думки, що в цілیم нещасті завинив ген. Бредов, який грубо порушив свої уповноваження, переступивши їх. Він просив мене уможливити йому дістатися до Одеси, а звідти він постарається дістатися до своєї батьківщини (він був естонцем). Я казав виставити йому документ на чуже прізвище як ветеринарові, що має їхати до Одеси по ліки, побажав йому щастя на дорогу й ніколи вже його не бачив. Чи заїхав він щасливо до своєї батьківщини?» (Ст. 88—89.)

А ось маркантні і красномовні слова про розклад Денікінської армії відомого московського політика бувш. редактора «Кієвляніна» В. Шульгіна, учасника денікінського походу в Україні («1920 год»). Розмова його з «Главначальствующим областю» ген. Драгоміровим:

— *«Да ... Ви, покидая «область» и сдавая командование, благодарите войска и затем кончаете приблизительно так: «не объявляю благодарности» ... Первое — ... за всякія безобразія, а на втором месте стоит в приказе..., которая покрыла позором свои славныя знамена грабежами и насиліями над*

мирным населением» ... Ген. Драгомiров на це відповідає: — «Я об этом не могу спокойно говорить ... Я с очень близкими людьми перессорился из-за этого. Я пробовал собрать командиров полков, уговаривал, взывал к их совести. Но я чувствую, что не понимают...»

В. Шульгiн від себе вже додає:

«Я вспомнил свою статью в «Киевлянине» в двухлетнюю годовщину основания Добровольческой армии... два месяца тому назад... Орлы, бойтесь стать коршунами. Орлы победят, но коршуны погибнут.

Увы, орлу не удержались на орлиной высоте. И коршунами летят они на юг, вслед за неизмеримыми обозами с добром, взятым... у «благодарного населения».

«Единая, неделимая в кривом зеркале действительности.» (Ст. 5-8.)

А ось iнша картина в освiтленнi В. Шульгiна: вiн побачив в Одесi натопкi офiцерiв iз добр-армiї, що реeструютьсi (!):

«Я потолкался некоторое время среди этой толпы и ушел в отвратительном настроении.

Толпа... Толпа офицеров. Не знаю почему, на меня всегда офицеры производят самое тяжелое впечатление, когда они собираются «толпами»... Офицер по существу «одиночка»... Он должен быть окружен солдатами. Тогда понятно почему он «офицер»... Но офицерство «толпами»... Тут есть какое-то внутреннее противоречие, которое создает тяжелую атмосферу...» (ст. 26—27).

Правда, В. Шульгiн не залишає без саркастичних своїх завважень i представникiв української армiї. Але саме життя подiбнi його мiркування давно вiдкинуло.

Не будемо йти за В. Шульгiним й узагальнювати та змiшувати до купи зле й добре, бо знаємо, що i в добровольчiй армiї знайшлися тi, якi ухилилися до Криму, аби там обеднатися навколо iншого провiдника, а тим самим, коли не все, то львину частину з того, що було пережито, — осудити.

Цього вимагало i те, що як то було уже сказано вище, той час Українська Дiєва Армiя з численною кiлькiстю воякiв iз УГА, в «Зимовiм походi», мiсяцями вiльно ходила по широких просторах України... Чи не була це воля Вищої Справедливостi?...

Так змальовується перiод української визвольної боротьби, який ми назвали: «Переговори й вiйна з російською добр-армiєю».

В наступному році 1920. Начальна Українська Команда за час своїх успiхiв (пролом на Днiстрi, де була розбита стотисячна армiя червоних) знов заслала до добр-армiї ген. Врангеля, делегацiю iз пропозицiєю заключення вiйськової конвенцiї. I все свiдчило про те, що на цей раз дiйшло б до згоди, коли б не передчасне завiшення зброї польською армiєю (9. IX. 20.) — завдяки чому обидвi невеликi армiї були залишенi самi й, виснаженi в боях, були змушенi перевести свої вiйська до чужини.

Якi-б не були незадовольняючi здобутки крiвавих змагань за наше нацiональне дiло в минулому, але не можна не зафiксувати того, завдяки чому наше нацiональне дiло з нашої хатньої справи вийшло вже на форум свiтовий.

ЗМIСТ:

Передмова.

ЧАСТИНА I.

Переговори з російською добровольчою армією ген. Денікіна.

Розділ I. В *ЛИПНІ Р. 1919. В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ*: Концентрування національно свідомого українства. З весни р. 1919 Балтійсько-чорноморсько-поволзька рівнина знову стає тереном значних військових подій. Домінуюча роля повстанців при малих чисельно арміях. На Київ чи Одесу?

Розділ II. *ЯК БУТИ З ДЕНІКІНЦЯМИ? ДЕЛЕГАЦІЇ, ДИРЕКТИВИ, ПЕРЕШКОДИ*: Уряд У. Н. Р. бере на себе ініціативу навязання взаємин із командуванням Добр. армії. Військова делегація від обох українських армій. Моя подорож як голови делегації з інформативною метою до чільних військовиків

Розділ III. *НОВИЙ БІЙ КОЛО КИЇВА*: Київ 30.—31. VIII. в українських руках; вражаючі оперативні контрасти. Генерал Кравс — делегат волею обставин. Гармати почали самі стріляти — напрям Одеса—Вапнярка

Розділ IV. *ПЕРЕГОВОРИ*. Добрармія з внутрішніх політичних мотивів змушена прийняти делегацію від армій Соборної України. Переговори — 13. IX. — на Посту Волинському (околиця Київа). Поворот делегації до своїх військ ледве не коштував життя всім її членам

Розділ V. *ПІДСУМКИ*: Денікін, Антанта й ми. Наша нарада: що робити далі? Дві позиції, що-до Добровольчої армії. Знов війна на два фронти

ЧАСТИНА II.

На чолі Запоріжців в 1919 р. у боротьби з денікінцями.

Розділ I. *ПРИЗНАЧЕННЯ НА «ЗАПОРІЖЖА». ДЕРЖАВНА ІНСПЕКТУРА*: Інститут воєнних комісарів з огляду чистої теорії. Ситуація, при якій уряд вводить закон; дух діла; пізніші корективи. Інспектура при чинности. Висновки

Розділ II. *ЗАПОРІЖЦІ ЯК ВІЙСЬКОВА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ*: Традиції майже забуті знов віджили. Етапи в організаційній справі. Булавна і штабова старшина. Служба запорожців за перші роки революції

Розділ III. *ЗАПОРІЖЦІ Й В ЦІЙ ВІЙНІ ВИЯВИЛИ СВІЙ ХИСТ ДОДЕРЖАТИ РЕПУТАЦІЮ ДОБРОЇ БОЄВОЇ ГРУПИ*: Жовтнева офензива запорізької групи на Вапнярсько-Одеському напрямкові була успішна. Армія в дефензиві. Ліквідація запорожцями пролому ворога у ст. Вапнярка. Епідемія в армії. Відворот в умовах пізньої подільської осені — листопад. «Трикутник смерті» і скок у запілля ворогів — 6. XII. 19.

КІНЦЕВЕ СЛОВО: Хиби та їх наслідки [ілюстрації]. Знов контрасти, — але тепер позитивні на українській стороні. Добровольці ген. Врангеля були інші. Прогноза